

ตำนานกรุงเก่า

พระยาโบราณราชธานินทร

พิมพ์แจกเป็นอนุสสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

...ยฟื้น สุพรรณสาร ท.ช. ธ.ม.

...ฌาปนสถานวัดมกุฎกษัตริยาราม

๓๐ ตุลาคม ๒๕๐๓

ตำนานกรุงเก่า

พระยาโบราณราชธานินทร

พิมพ์แจกเป็นอนุสสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

นายฟื้น สุพรรณสาร ท.ช.,ธ.ม.

ณ ฌาปนสถานวัดมกุฏกษัตริยาราม

๓๐ ตุลาคม ๒๕๐๓

นายฟื้น สุพรรณสาร ท.ช., ธบ.

ชาตะ วันที่ ๗ ธันวาคม ๒๔๔๐

มตะ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๓

ชีวะประวัติและคำอาลัยจากลูก

พ่อของผมเป็นบุตร นางต่วน และหมื่นชำนาญคชสิทธิ (โช่ง) นายกรมช้างต้นในรัชกาลที่ ๕ พ่อเกิดเมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ๒๔๔๐ ที่ตำบลสองห้อง อำเภอมหาราช จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ่อเล่าให้ผมฟังว่า เมื่อเป็นเด็ก ปู่เอาไปฝากไว้กับท่านพระครูโห้ วัดไทร-นิโครธาราม จังหวัดอ่างทอง เพื่อเรียนหนังสือไทยและภาษาบาลี พออ่านหนังสือออกก็ไปเข้าโรงเรียนวัดอ่างทอง โดยมีครูกวยเป็นผู้สอน จนกระทั่งจบชั้นมูล ซึ่งชั้นมูลสมัยนั้นเทียบได้ถึงชั้น มัธยม ๓ ในสมัยนี้ และในสมัยนั้นเมื่อสอบได้ชั้นมูลแล้วพอเข้ารับราชการได้ พ่อจึงลาออกจากโรงเรียน ไปเข้าทำงานเป็นเสมียนฝึกหัดอยู่อำเภอโคกสำโรง จังหวัดลพบุรี ต่อมาถูกเกณฑ์เป็นทหาร เข้าสังกัดมณฑลทหารราบ กองร้อยที่ ๔ ที่หัวแหลม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นทหารอยู่ ๖ เดือนได้รับยศเป็นสิบตรี เมื่อปลดประจำการเป็นทหารกองหนุนแล้ว กลับมาอุปสมบทจำพรรษาอยู่วัดไทร ณ จังหวัดอ่างทอง อีก ๑ พรรษา เมื่อลาสิกขาบทมาแล้ว ได้แต่งงานกับแม่เชือม—แม่ของผม ซึ่งเป็นบุตร นายนวม ปิยะวงษ์ ผู้ใหญ่บ้านตำบลสวนพริก อำเภอกรุงเก่า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา และได้มาอยู่กับแม่ที่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ่อก็ได้เข้าทำงานเป็นคนการที่หอทะเบียน

จังหวัดนั้น เริ่มรับราชการเมื่อวันที่ ๑ กรกฎาคม ๒๔๖๕ ซึ่งเป็นปีที่ผมเกิด พ่อได้รับพระราชทานเงินเดือน ๒๐ บาท ซึ่งต้องนับว่าพ่อของผมเริ่มต้นชีวิตด้วยอัตราเงินเดือนที่ต่ำที่สุดในบรรดาเงินเดือนทั้งหลายในประเทศสยาม พอถึงวันที่ ๑ มกราคม ในปีเดียวกันนั้นก็ได้เลื่อนตำแหน่งเป็นช่างเขียนชั้น ๒ และอีก ๑ ปีต่อมาก็ได้เป็นช่างเขียนชั้นหนึ่ง เมื่อถึงวันที่ ๑ มีนาคม ๒๔๖๗ จึงได้เป็นพนักงานรังวัด ได้รับเงินเดือน ๓๕ บาท

พ่อเล่าให้ผมฟังว่า เมื่อทำงานอยู่ที่หอทะเบียน ได้คุ้นเคยกับพวกทนายความที่ศาลจังหวัดพระนครศรีอยุธยาหลายคน เช่น คุณลุงเจียน ธาราวุฒิ และมหาเปลื้อง คล้ายสังข์ ฯลฯ ท่านทนายความเหล่านั้นล้วนมีรายได้ดี และมีชื่อเสียง พ่อเห็นว่างานทนายความไม่ใช่งานยากเย็นอะไรนัก ทั้งไม่ใช่งานหนัก และเป็นงานอิสสระถูกกับอุปนิสสัยของพ่อ พ่อจึงลาออกจากราชการเมื่อวันที่ ๑ มิถุนายน ๒๔๖๙ ขณะนั้นได้รับเงินเดือน ๔๕ บาท และได้เข้าสมัครสอบเป็นทนายความชั้น ๒ ที่ศาลจังหวัดพระนครศรีอยุธยาในปีนั้น.

ในปีนั้นพ่อได้สมรสกับคุณแม่อำพัน บุตรคุณตาท่านขุนเชี่ยวพยุหะการ (ชด ฐูปโชติ) เจ้าพนักงานที่ดินจังหวัดอ่างทองสมัยนั้น และได้ย้ายจากบ้านสวนพริกมาอยู่บ้านหน้าวัดนางปลื้ม อำเภอกรุงเก่าตั้งแต่นั้นมา

ชีวิตการเป็นทนายความของพ่อในตอนต้น พ่อได้รับความช่วย

เหลือและสนับสนุนจากข้าราชการในหอทะเบียนเป็นอย่างมาก พ่อว่ายังไม่เคยลืมบุญคุณของคนเหล่านั้นเลย ในไม่ช้าพ่อก็มีชื่อเสียงและมีฐานะดีขึ้นเป็นลำดับ ทนายรุ่นเก่าเล่าให้ผมฟังว่า พ่อเป็นคนรักความยุติธรรมอย่างยิ่ง ลูกความของพ่อถ้าไม่ได้รับความยุติธรรม ถึงแม้ว่าจะไม่มีค่าจ้างให้เลย พ่อก็รับช่วยเหลือและทำงานให้อย่างดีที่สุด เมื่อผมจะเป็นทนายความ (ตามคำสั่งของพ่อ) พ่อเคยให้คติว่า อาชีพทนายความนั้นถึงแม้จะเก่งกล้าสามารถเพียงใด ถ้าขาดความสุจริตเสียแล้ว ย่อมไปไม่รอด พ่อให้ผมจดคติสั้น ๆ ไว้ที่ฝาว่า "ซื่อกินไม่หมด–คดกินไม่พอ" ซึ่งผมก็ได้ยึดถือคตินี้ใช้หากินมาได้จนทุกวันนี้

ต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๗๘ พ่อริเริ่มเล่นการเมืองกับเขาข้างโดยได้สมัครเป็นสมาชิกสภาเทศบาลเมืองนครศรีอยุธยา ซึ่งเริ่มมีขึ้นในปีนั้น ได้รับเลือกและได้รับแต่งตั้งจากข้าหลวงประจำจังหวัดให้เป็นนายกเทศมนตรีคนแรกของจังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ่อเป็นผู้ริเริ่มสร้างประปาขึ้นใช้ในเกาะเมืองเป็นผลสำเร็จในปี พ.ศ. ๒๔๘๐ พ่อเล่าว่า สมาชิกฝ่ายค้านได้ค้านกันอย่างแข็งแรง จนสภาลงมติไม่ยอมให้สร้าง โดยเห็นว่าเป็นการเปลืองเงินโดยเปล่าประโยชน์ เพราะกรุงศรีอยุธยามีน้ำล้อมรอบทั้ง ๔ ด้าน ราษฎรตั้งแต่ปู่ย่าตายายลงมาไม่เคยได้รับความเดือดร้อนเรื่องน้ำเลย แต่คุณหลวงบริหารชนบทข้าหลวงประจำจังหวัดสมัยนั้นเห็นด้วยกับพ่อ จึงสนับสนุนพ่อโดยไป

กู้เงินกระทรวงมหาดไทยมาสร้าง ราษฎรในเกาะเมืองจึงได้ใช้น้ำประปาตั้งแต่นั้นมาจนทุกวันนี้

ต่อมาได้มีการเลือกตั้งสมาชิกสภาผู้แทนราษฎรกันอีก พ่อก็ได้สมัครกับเขาด้วย ในครั้งแรกผิดหวัง แต่ในครั้งต่อมาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๑ พ่อก็ประสพความสำเร็จ ได้รับเลือกจากประชาชนเป็นผู้แทนราษฎรประจำจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และในสมัยต่อ ๆ มาพ่อก็ได้รับเลือกอีก ๓ ครั้ง พ่อจึงเป็นผู้แทนราษฎรอยุธยาติดต่อกันอยู่เป็นเวลาถึง ๑๕ ปี ๙ เดือน กับ ๓ วัน บางครั้งเมื่อมีการปฏิวัติรัฐประหาร พ่อก็ถูกตำรวจเอาปืนมาจี้เอาตัวไปคุมไว้ที่สถานีตำรวจ เมื่อสอบสวนแล้วก็ถูกปล่อยกลับมา

ในปี พ.ศ. ๒๔๘๔ พ่อสอบได้ปริญญาตรีธรรมศาสตรบัณฑิต

ในระหว่างพ่อเป็นผู้แทนราษฎรอยุธยา พ่อได้รับแต่งตั้งให้เป็นรองประธานสภาผู้แทนราษฎร ๒ ครั้ง ครั้งแรกเมื่อวันที่ ๑๗ สิงหาคม ๒๔๘๗ ครั้งที่ ๒ เมื่อวันที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๔๘๘ และได้รับแต่งตั้งให้เป็นกรรมาธิการสามัญชุดที่ ๑ และเป็นกรรมการสามัญและวิสามัญพิจารณาร่าง พ.ร.บ. ต่าง ๆ นับถึงวันที่ ๑๙ เมษายน ๒๔๙๙ รวม ๑๖๐ ครั้ง ได้ตั้งกระทู้ถามรัฐบาลในเรื่องต่าง ๆ รวม ๑๘ เรื่อง.

เมื่อวันที่ ๑๕ เมษายน ๒๔๙๑ ได้มีประกาศพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พ่อผมเป็นรัฐมนตรีในคณะรัฐมนตรีของจอมพลแปลก พิบูลสงคราม และต่อมาคณะรัฐมนตรีได้มีมติให้เป็นรัฐมนตรี

สั่งราชการแทนรัฐมนตรีว่าการกระทรวงพาณิชย์ และเป็นรัฐมนตรีสั่งราชการแทนรัฐมนตรีว่าการกระทรวงอุตสาหกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๒๔๙๑

ถึงวันที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๔๙๒ ได้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ตั้งให้พ่อผมเป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตราธิการ ได้ดำรงตำแหน่งนี้อยู่ ๒ ปี ๕ เดือนกับ ๒ วัน จึงพ้นตำแหน่งพร้อมกับคณะรัฐมนตรีอื่น ๆ เมื่อวันที่ ๒๙ พฤศจิกายน ๒๔๙๔ ตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการเกษตร นับเป็นตำแหน่งสูงสุดในชีวิตของพ่อผม พ่อมีความพอใจในตำแหน่งนี้อย่างมาก เพราะพ่อมีความชำนาญเรื่องการเกษตรอยู่แล้ว พ่อได้มีโอกาสช่วยเหลือพี่น้องชาวนาในจังหวัดพระนครศรีอยุธยา และจังหวัดอื่นอย่างมาก พ่อได้อำนวยการสร้างประตูน้ำและขุดคลองระบายน้ำ ลอกคลองที่ตื้นเขินหลายแห่ง ที่ผมจำได้ก็มีประตูน้ำไม้ตรา อำเภอบางไทร จังหวัดพระนครศรีอยุธยา ซึ่งผมคิดว่าชาวอยุธยาพอจะทราบกันดีอยู่แล้ว

นอกจากราชการในตำแหน่งที่รัฐมนตรีช่วยว่าการแล้ว พ่อยังได้รับแต่งตั้งเป็นรองประธานกรรมการในคณะกรรมการต่าง ๆ คือ คณะกรรมการควบคุมการใช้จ่ายเงินทุนหมุนเวียนช่วยเหลือชาวนา, คณะกรรมการอำนวยการงานเกษตรกลาง บางเขน, คณะกรรมการอำนวยการสะพานปลา กรุงเทพ ฯ นอกจากนี้พ่อยังได้รับแต่งตั้งเป็นกรรมการประจำสาขาเศรษฐกิจการเกษตร เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม ๒๔๙๓

อีกด้วย ซึ่งการแต่งตั้งนี้ เป็นการแต่งตั้งโดยคุณสมบัติและคุณวุฒิพิเศษเฉพาะตัวของพ่อ เพราะปรากฏอยู่ในหนังสือของรัฐมนตรีว่าการ (คุณพระช่วงเกษตรศิลปการ) ถึงเลขาธิการสภาเศรษฐกิจกล่าวถึงพ่อ ซึ่งผมขอคัดมาลงไว้ ณ ที่นี้ด้วย ว่า—

"นายพึ้น สุพรรณสาร ซึ่งดำรงตำแหน่งรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงเกษตราธิการอยู่ในเวลานี้ เคยเป็นกรรมการร่วมอยู่ในคณะกรรมการเศรษฐกิจ เคยผ่านงานในกระทรวงพาณิชย์และกระทรวงอุตสาหกรรม ทั้งคุ้นเคยกับงานในวงการค้าและการธนาคาร ซึ่งกิจการต่าง ๆ เหล่านี้ มีความสัมพันธ์กับงานของคณะกรรมการสาขาเศรษฐกิจการเกษตรอยู่มาก สมควรแต่งตั้งให้เป็นกรรมการประจำสาขาเศรษฐกิจการเกษตร เพื่อจะได้ประโยชน์ในการให้ความคิดเห็น และประสานงานระหว่างกรมกองต่าง ๆ ในสังกัดกระทรวงเกษตราธิการ..."

เมื่อพ่ออยู่ในตำแหน่งรัฐมนตรี พ่อได้มีโอกาสรับพระราชทานเครื่องราชอิสริยาภรณ์ทวีติยาภรณ์ช้างเผือก เมื่อวันที่ ๑๐ ธันวาคม ๒๔๙๒ กับได้เหรียญตราอื่น ๆ อีกหลายชนิด เท่าที่ผมรู้จักก็มีเหรียญพิทักษ์รัฐธรรมนูญกับเหรียญช่วยราชการเขตภายใน

พ่อของผมมีบุตร ๔ คน คือ

๑. ผม—นายสมนึก สุพรรณสาร เป็นทนายความอยู่จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

๒. นายอัมพร สุพรรณสาร ทำงานที่ธนาคารสหธนาคารกรุงเทพ

๓. นางสาวประภา สุพรรณสาร ทำงานที่ COMMONWEALTH SERVICES INC.

๔. ด.ญ. จิราภรณ์ สุพรรณสาร กำลังศึกษาอยู่ ร.ร. มาแตร์เดอี

พ่อยังมีน้องชายอีกคนหนึ่งที่พ่อรักมาก คือ พ.อ.อ. วงศ์ สุพรรณ-สาร รับราชการในกองทัพอากาศดอนเมือง

ในขั้นปลายชีวิตของพ่อ เมื่อออกจากราชการแล้ว พ่อทำการค้าขายกับเพื่อนฝูงชาวจีนอยู่ในทรงวาด แต่พ่อมีโรคประจำตัวอยู่คือนัยน์ตาเป็นต้อกระจก พ่อรักษาอยู่ในเมืองไทยหลายครั้งไม่หาย พ่อจึงเดินทางไปรักษา ณ ประเทศอังกฤษ เมื่อวันที่ ๑๘ มิถุนายน ๒๔๙๖ และถือโอกาสไปดูการค้า และฝึกฝนภาษาอังกฤษไปด้วย พ่อไปอยู่ในลอนดอน ๖ เดือนไม่ชอบใจอากาศชื้นแฉะของอังกฤษ เพราะทำให้เป็นหวัดอยู่ตลอดเวลาจึงกลับบ้าน ตามปรกติพ่อชอบไปพักผ่อนที่บ้านพักหาดกับตันยุทธ ศรีราชาเป็นประจำ ระยะหลังนี้พ่อเริ่มเป็นโรคความดันโลหิตสูง วันนั้นเป็นวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ ศกนี้ พ่อกลับมาจากหาดกับตันยุทธด้วยใบหน้าอันแสดงความเจ็บปวด พ่อเล่าว่า พ่อรับประทานยาลดความดัน ความดันจึงลดต่ำลงมากในทันที ทำให้เส้นโลหิตฝอยตีบ แต่คุณหมอ ด.ร. ทวี ตุมราศวิน แก้ไขไว้ได้ทัน

จึงไม่เป็นอันตรายถึงชีวิต ตั้งแต่นั้นมาพ่อก็ต้องล้มป่วย ไม่สามารถจะไปไหนมาไหนได้ คุณหมอ ต. ร. ทวี ได้ควบคุมรักษาอย่างใกล้ชิด อาการค่อยดีขึ้นเป็นลำดับ แต่โรคหัวใจวายเป็นโรคที่รักษาให้หายได้ยากสำหรับผู้ป่วยในวัยนี้ พ่อจึงไม่สามารถเอาชนะพรหมลิขิตไปได้ ในวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๕๐๓ เวลาประมาณ ๒๓.๐๐ น. พ่อก็จากลูกทุกคนไปโดยสงบ ด้วยใบหน้าที่อิ่มเอิบแจ่มใส ใส่แว่นตาประดุจคนหลับอยู่ และวันนั้น ลครชีวิตอันโลดโผนพิสดาร ซึ่งพ่อผมแสดงเป็นพระเอกก็ปิดฉากลง หลังจากได้แสดงมาแล้วเป็นเวลาถึง ๖๔ ปี ถึงแม้ว่าผมจะยึดมั่นในสัจจธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ว่า ความเกิดแก่เจ็บตายเป็นของธรรมดา สัตวโลกย่อมหนีไม่พ้น และถึงแม้ว่าพวกเรารู้ตัวกันดีอยู่แล้วว่า พ่อจะต้องจากพวกเราไปในระยะเวลาอันไม่ช้านี้ เมื่อเวลานั้นมาถึง พวกเราก็ไม่สามารถจะสกดกลั้นความเศร้าสลดลงเสียได้

ผมจำได้ว่า เมื่อวันเสาร์ก่อน ผมมาเยี่ยมพ่อ พ่อยังคุยประวัติและงานของอีตาเชิชชิลให้ผมฟังอยู่จน ๕ ทุ่ม ตลอดเวลาป่วย พ่อสนใจที่จะคุยกับผมถึงเรื่องการเมืองในต่างประเทศ โดยเฉพาะในอังกฤษ และทำนายเหตุการณ์ได้อย่างถูกต้อง ซึ่งผมเองไม่มีความรู้และไม่ได้สนใจเลย ดังนั้น ก่อนที่จะขึ้นไปคุยกับพ่อ ผมต้องไปนั่งอ่านหนังสือพิมพ์เสีย ๓–๔ ฉบับก่อนจึงจะคุยกับพ่อได้รู้เรื่อง ผมไม่นึกเลยว่าการคุยวันนั้น จะเป็นการคุยครั้งสุดท้ายระหว่างผมกับพ่อ

คุณหมอทวี ตุมราศวิน ศาสตราจารย์แห่ง ร.พ. จุฬาลงกรณ์ เป็นผู้ให้ความกรุณาแก่พ่อผมอย่างมาก ท่านรักษาพ่อผมด้วยความเต็มใจ ถึงแม้ว่าพ่อผมออกจะรู้เรื่องหยูกยามากไปหน่อยและไม่ใคร่จะปฏิบัติตามคำสั่งของหมอ ท่านก็มิได้พูดจาให้เป็นที่ระคายเคืองใจเลย เวลาพ่อผมไม่สบายมากในตอนตี ๓ หรือตี ๔ ผมโทรศัพท์เรียกท่านก็มาถึงด้วยดวงหน้าอันยิ้มแย้มแจ่มใสเสมอ พระคุณและความกรุณาของหมอพวกผมจะไม่ลืมเลย และขอกราบขอบพระคุณไว้ ณ ที่นี้ด้วย

เมื่อพ่อสิ้นแล้ว คุณแม่ได้ตั้งศพไว้บำเพ็ญกุศลที่บ้าน ได้มีเพื่อนฝูงของพ่อ สมาคม สโมสร ห้างร้านต่าง ๆ ได้กรุณามาเป็นเจ้าภาพสวดพระอภิธรรมให้คุณพ่อทุกวันเสาร์ ติดต่อกันไปจนครบ ๑๐๐ วัน ตามบัญชีรายชื่อข้างท้ายนี้ และโดยเฉพาะคุณเลี่ยง ไชยกาล อดีต ส.ส. อุบล ได้กรุณาเขียนคำอาลัยให้พ่อของผม คุณวิเชียร กุญชร ณ อยุธยา รองปลัดกระทรวงเกษตราธิการ และท่านขุนธราพิพัฒน์ (คุณแสวง เนียมศรี) ได้กรุณาค้นเรื่องราวประวัติของพ่อให้ผม ตลอดจนท่านผู้เป็นทายาทของท่านเจ้าคุณโบราณราชธานินทร์ ได้กรุณาอนุญาตให้พิมพ์ "ตำนานกรุงเก่า" ด้วยความเต็มใจ ท่านทั้งหลายเหล่านี้ ได้มีเจตนาดีและเสียสละให้กับพ่อของผม จึงขอได้รับความขอบพระคุณจากผม น้อง และคุณแม่ของผม ขออานิสงส์แห่งการบำเพ็ญกุศล และการเสียสละของท่านทั้งหลายเหล่านี้ จงบันดาล

ให้ท่านประสพแต่ความสุขเกษมสำราญ ประสพแต่ความสำเร็จในสิ่งที่ท่านปรารถนาทุกประการ

และขอกุศลบุญราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งบรรดาลูก หลานญาติมิตร ได้ร่วมใจกันเป็นเอกฉันท์บำเพ็ญอุทิศส่วนกุศลให้พ่อในครั้งนี้ ตลอดจนอานิสงส์ที่ท่านทั้งหลายได้รับความพอใจจาก "ตำนานกรุงเก่า" ซึ่งท่านจะได้อ่านต่อไปนี้ จงเป็นพลวปัจจัยอำนวยให้เกิดอิฐวิบูลมนุญผลแด่พ่อของผม นายพั้น สุพรรณสาร ในสัมปรายภพจงทุกประการ เทอญ

สมนึก สุพรรณสาร

ฎ ๕๙ หน้าวัดนางปลื้ม อยุธยา.

วันที่	เจ้าภาพสวดพระอภิธรรม
๒๔ ก.ค. ๒๕๐๓	ครอบครัว
๒๕ ก.ค. ๒๕๐๓	คุณถมยา รื่นมณี
๒๖ ก.ค. ๒๕๐๓	คุณอนันต์ โพธิพันธ์
๒๗ ก.ค. ๒๕๐๓	คุณประเสริฐ เจริญศักดิ์ ทนายความ
๒๘ ก.ค. ๒๕๐๓	คุณสุวรรณ วิชัยศิษฐ์
๒๙ ก.ค. ๒๕๐๓	คุณสง่า วรรณศิษฐ์
๓๐ ก.ค. ๒๕๐๓	คุณชุบและคุณกฤษณา เส็ตติวงศ์
๖ ส.ค. ๒๕๐๓	คณะกรรมการสมาคมพ่อค้าไทย
๑๓ ส.ค. ๒๕๐๓	คุณประทุม สุสังกรกาญจน์
๒๐ ส.ค. ๒๕๐๓	ท่านอธิบดีพุ้ง ศรีวิจารณ์
๒๗ ส.ค. ๒๕๐๓	ญาติจากกองทัพอากาศ
๓ ก.ย. ๒๕๐๓	คุณโยธิน เกษมทรัพย์
๑๐ ก.ย. ๒๕๐๓	หอการค้าไทย
๑๗ ก.ย. ๒๕๐๓	คุณเจริญ ตะเคียนงาม
๒๔ ก.ย. ๒๕๐๓	คุณหมอเจิม โลหาระชุน
๑ ต.ค. ๒๕๐๓	พ.อ. วุฒิ ปิณฑวณิชย์
๘ ต.ค. ๒๕๐๓	คุณจรัล จารุทัต
๒๒ ต.ค. ๒๕๐๓	รวมญาติทั้งหมด
๒๓ ต.ค. ๒๕๐๓	คุณชุบ เส็ตติวงศ์ ผู้จัดการ Lido. Club

นายพึ่น สุพรรณสาร

กำลังทำพิธีฝังรากตึกศาลากลาง จังหวัดพระนครศรีอยุธยา

เมื่อวันที่ ๘ กรกฎาคม ๒๔๘๓

คำว่า "พี่พื้น"

"เลียง ไชยกาล"

เนื่องจาก ท่านอดีตรัฐมนตรีพื้น สุพรรณสาร เป็นบุคคลที่มีคุณธรรมสูงในใจ มีบุคคลิกลักษณะเป็นที่น่ารักน่าเคารพและมีคุณความดีหลายอย่าง จนพณ ฯ จอมพล ป. พิบูลสงครามนิยมใช้คำว่า "พี่พื้น" จนติดปาก โดยเหตุผลอันเดียวกัน ข้าพเจ้ารวมทั้งบรรดามิตรสหายซึ่งเป็นรัฐมนตรีในขณะทำงานร่วมกัน ก็เรียกท่านรัฐมนตรีพื้น สุพรรณสารว่า "พี่พื้น" โดยทั่วกัน

อะไรทำให้เราพิจารณากันว่า พณ ฯ จอมพล ป. พิบูลสงคราม และพวกรัฐมนตรีทั้งหลาย นับถือเรียก "พี่พื้น ? พี่พื้นมีคุณธรรมอันใด หรือมีลักษณะอันเหมาะสมอย่างไร ?

ข้อเท็จจริงประการแรกนั้น แน่นอน มิใช่สาเหตุมาจากเรื่อง "อายุ" เพราะความมีอายุมากกว่า อย่างเดียวเท่านั้น ยังไม่ใช่สาเหตุที่จะให้ผู้อื่นเรียก "พี่" ได้เสมอไป ชุมชนที่มีสังคมเป็นหมู่เหล่าหรือหน่วย หรือโดยเฉพาะอย่างยิ่งในวงการเมืองนั้น มัก

นิยมเรียกผู้ที่มีลักษณะเป็นหัวหน้าคน หรือเป็นที่นับถือของคนทั้งหลายว่า "พี่" โดยมิต้องคำนึงถึงอายุเป็นหลักเกณฑ์

"พี่พื้น" ที่ข้าพเจ้าเริ่มรู้จักมา ก่อนสมัยการปกครองระบอบประชาธิปไตย มีประวัติเป็นคล้ายหัวหน้าคน คือเป็นผู้มีความโอบอ้อมอารีอสุ่มอล่วยปราณีประนอม และมิใจเผื่อแผ่ต่อมิตรสหายทั้งหลาย ทั้งเป็นเสมอต้นเสมอปลาย

ข้าพเจ้าได้มาเห็นชัดแจ้ง เมื่อได้มาร่วมงานทางการเมืองด้วยกัน, ข้าพเจ้าเป็นคนมีนิสสัยชอบศึกษาชีวิตของผู้ร่วมงาน และของบุคคลสำคัญเสมอมามิได้ขาด

พี่พื้น มีคุณวุฒิพิเศษที่ข้าพเจ้านิยมรักและนับถืออยู่หลายประการ คือมีความพากเพียร, มีความวินิจฉัยดีและแน่นอน ทั้งรอบคอบนับว่าเป็นผู้ควรแก่ความเป็นที่พึ่งของบรรดามิตรสหาย ในวงของกิจการ "พี่พื้น" เมื่อเริ่มตั้งพรรคประชาชนด้วยกัน เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๐ ก็เป็นที่ปฤกษาคนสำคัญที่สุดของพรรค จึงได้รับการยกย่องโหวตให้เป็น 'รองหัวหน้าพรรค' โดยตลอดมาจนถูกอำนาจบ้านเมืองสั่งบังคับให้เลิกพรรคมิให้มีต่อไปเมื่อปลาย พ.ศ. ๒๔๙๔

เมื่อได้รับเกียรติยศ โดยพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นรัฐมนตรีในกระทรวงพาณิช และต่อมากระทรวงเกษตร พี่พื้นก็เป็นที่ปฤกษาสำคัญในที่ประชุมคณะรัฐมนตรี

ความประพฤติส่วนตัวของพี่พ้น นับแต่ไหนแต่ไรมา ปรากฏว่าปราศจากมลทินในหน้าที่ราชการ จึงเป็นที่รักเคารพในพรรคและสมาชิกของพรรคทุกพรรค ในคณะรัฐบาลสมัย พ.ศ. ๒๔๙๑-๒๔๙๔ เขาจึงเป็นนักการเมืองผู้รักษาเกียรติและศักดิ์ศรีแก่ตน, หมู่คณะและตระกูลของ "สุพรรณสาร" ได้เป็นอย่างดียิ่ง

ทุกวันนี้ ถึงเราหมดภาระในกิจการทางการเมืองอย่างสิ้นเชิงแล้ว แต่เราก็มีกิจการอันร่วมกันต่อไป คือ "อาชีพทางอรรถคดี"

เนื่องจากพี่พ้นเป็นที่รักเคารพในบรรดาพ่อค้าประชาชน ข้าพเจ้าก็ได้พึ่งพี่พ้น ในการส่งเสริมงานการในสำนักทนายความตลอดมา

การที่เรายังคบค้าติดต่อกันมาโดยตลอด และสนิทสนมยิ่งขึ้นตั้งแต่ต้นจนจบเช่นนี้ ย่อมพิสูจน์ได้ในตัวว่า พี่พ้นมีคุณธรรมความดีสำหรับมิตรภาพอย่างพร้อมบูรณ์

"พี่พ้น" จากข้าพเจ้าและบรรดาญาติมิตรไปโดยไม่มีวันกลับ ข้าพเจ้าเศร้าสลดใจด้วยความอาลัยระลึกถึง ยากที่จะข่มใจให้ลืมเสียได้

ขออำนาจคุณพระรัตนไตรย์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์, ด้วยคุณธรรมความดีของพี่พ้นที่ได้ประกอบมาอันเป็นประโยชน์แก่ชาติบ้านเมือง และแก่มิตรสหาย

ขอให้วิญญาณของพี่พ้น จงสถิตในปรโลกอันสงบ และอบอุ่น ขอให้บุตรหลานของพี่พ้น จงเจริญก้าวหน้าด้วย อายุ วรรณะ สุขะ

พละ ก่อรย์ด้วยวิทยาการอันรุ่งเรือง เพื่อสร้างเกียรติคุณสืบเนื่องจากพื้นพื้น แห่งสุพรรณสาร ให้ไพบูลย์และไพศาลจนตลอดกาล เทอญ.

เลี้ยง ชัยกาล

(เลี้ยง ไชยกาล)

๒๓๘ ถนนพระราม ๖ พระนคร

๓๕๐

หอการค้าไทย

THAI CHAMBER OF COMMERCE

Telephone 23351
Cable Address:
"CHAMBER BANGKOK"
Codes:
Bentley's
A. B. C. 6th Edition
ACME

๑๕๐ ถนนราชบพิธ
พระนคร.

150 Rajbopit Road,
BANGKOK, THAILAND.

ที่ ๑๓๖๔/๒๕๐๓ ๓๑ สิงหาคม ๒๕๐๓

เรื่อง ขอมอบเงินสมทบในการบำเพ็ญกุศล

เรียน ผู้ดำเนินการในครอบครัวของคุณพื้น สุพรรณสาร

คณะกรรมการหอการค้าไทยมีความสลดใจที่ทราบข่าวการมรณกรรมของคุณพื้น สุพรรณสาร เป็นอย่างยิ่ง จึงขอแสดงความเสียใจมา ณ โอกาสนี้ด้วย

จากการประชุมคณะกรรมการหอการค้าไทยเมื่อวันที่ ๒ สิงหาคม ๒๕๐๓ เห็นว่า กิจการของหอการค้าที่สามารถดำเนินมาได้แต่ต้นจนเป็นสถาบันที่มั่นคงอยู่จนปัจจุบันนี้ นั้น คุณพื้น สุพรรณสาร เป็นท่านหนึ่งที่มีความสำคัญและมีพระคุณให้ความอุปการะช่วยเหลือและส่งเสริมกิจการสำคัญ ๆ เป็นประโยชน์อย่างมากมายแก่หอการค้ามาในสมัยหนึ่งด้วย เมื่อมาถึงแก่กรรมลง คณะกรรมการจึงมีความอาลัยในตัวท่านอย่างสุดซึ้ง และเป็นการสมควรอย่างยิ่งที่หอการค้าจะได้มีส่วนร่วมระลึกถึงบุญคุณของท่านผู้วายชนม์ซึ่งเคยมีความปรารถนาดีต่อหอการค้าในครั้งสุดท้ายนี้ด้วย ที่ประชุมจึงมีมติให้นำเงินจำนวน ๕,๐๐๐ บาท (ห้าพันบาทถ้วน) มาสมทบในการบำเพ็ญกุศลศพของท่านตามเช็คธนาคารมณฑล จำกัด เลขที่ C ๒๙๗๗๑๑ แนบมาพร้อมกับหนังสือนี้แล้ว.

ขอแสดงความนับถือ

(signature)

(นายบรรเจิด ชลวิจารณ์)
ประธานกรรมการหอการค้าไทย

คำนำของผู้แต่ง

ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามที่นึกได้ในระหว่างเวลาว่างตรวจการกระทำพระที่นั่งสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นเวลากำลังฉุกละหุกมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะ-ฉะนั้นถ้าหนังสือฉบับนี้จะมีที่คลาดเคลื่อนประการใด ขอท่านผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียง และขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่าถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอและตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียง แต่ไม่ใช่เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลาย เข้าใจผิดกับความจริง

อนึ่ง ตามโบราณสถานแต่ก่อนมา เป็นที่รกแล้วไปด้วยต้นไม้และเครือเขาเถาลัดดาปกคลุม ยิ่งในพระราชวังรูปลวดลายพระที่นั่งตำหนักน้อยใหญ่และสถานต่าง ๆ ก็จมอยู่ในโคกและเนินสูง เหลือที่จะเห็นให้ทั่วถึงได้ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดพระราชวังเป็นที่ทรงบำเพ็ญพระ-ราชกุศล ในพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เท่ากับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเวลายืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นนั้น โบราณสถานซึ่งจมดินและ

รกชัฏมากว่าร้อยปี ก็ผุดขึ้นเห็นรูปทรงลวดลายและเตียนสะอาดด้วยอำนาจพระบารมี เพราะฉะนั้นผู้เรียบเรียงตำนานนี้ ขอชักชวนท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้มาชมพระบรมโพธิสมภาร จงอธิษฐานน้ำใจถวายพระพรไชยมงคล ขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุยืนนาน จงเสด็จดำรงอยู่ในศิริราชสมบัติโดยทรงพระเกษมสำราญ นิราศสรรพโรคพิบัติอุปัทวันตรายทั้งปวง เทอญ.

โบราณศาลากรุงเก่า
วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๖
พระยาโบราณบุรานุรักษ์

ตำนานกรุงเก่า[๑]

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป

เมืองหนึ่งซึ่งอยู่เหนือจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปที่เรียกกันว่ากรุงเก่าในเวลานี้ ใช่จะได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามเฉพาะแต่ครั้งที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างเป็นพระนครขึ้นที่หนองโสนเป็นคราวแรกก็หาไม่ ตามตำนานโบราณมีพระราชพงศาวดารเหนือเป็นต้น กล่าวความชัดเจนว่า เมืองนี้ก่อนแต่ศักราช ๓๐๐ ปีขึ้นไป ก็เคยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยาม ชื่อว่า กรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์ทรงปกครองสืบต่อมาเป็นหลายพระองค์ แต่ความในพระราชพงศาวดารฉบับนั้น บกพร่องไม่ใคร่จะติดต่อกันได้ ลงท้ายชื่อกรุงศรีอยุธยาสูญหายกลายไปเป็นเมือง เรียกว่าเมืองเสนาราชนคร จึงเห็นว่าคงจะเป็นด้วยกรุงศรีอยุธยาเสื่อมถอยลง เมืองอื่นมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกแผ่ลงมาได้ไปเป็นเมืองขึ้น จึงได้ลดจากกรุงลงเป็นเมืองไป

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี พระเจ้าอู่ทองเป็นกษัตริย์ในพระราชวงศ์เชียงราย ซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองเทพนคร เมืองนี้ที่จะอยู่

---

๑ หนังสือนี้ พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐

ใกล้กับเมืองที่มีอำนาจ จะเป็นที่คับแคบ ซึ่งพระเจ้าอู่ทองจะขยายเขตแดนออกไปอีกไม่ได้ หรือกลัวเมืองอื่นจะมาทำอันตรายได้ง่ายในอย่างใด จึงได้เสด็จลงมาทรงสร้างเมืองหลวงขึ้นที่ตำบลหนองโสน ข้างตะวันตกกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ไปตั้งที่กรุงเดิมนั้นก็คงจะทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาได้แม่น้ำแต่ด้านเดียว ที่ที่สร้างกรุงใหม่ได้แม่น้ำถึง ๓ ด้าน เมื่อสร้างกรุงแล้วจึงขนานนามพระนครใหม่ว่า กรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา ต่อมาเรียกว่ากรุงเทพทวาราวดีบ้าง กรุงศรีอยุธยาบ้าง แต่ชื่อศรีอยุธยาเป็นที่นิยมใช้เรียกกันมาก ตลอดถึงต่างประเทศและพม่า มอญ เขมร ลาว ก็เรียกเมืองไทยว่า กรุงศรีอยุธยา แต่ฝรั่งใช้คำห้วนเรียกว่า อยุธยา ก็เพราะด้วยชื่อศรีอยุธยาเคยเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศสยามมาช้านานแล้ว พระเจ้าอู่ทองเสด็จมาครองราชสมบัติในกรุงเทพทวาราวดี เฉลิมพระบรมนามาภิธัยขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี คือประกาศแสดงความอิสรภาพของประเทศเป็นเอกราช เมื่อสุดสิ้นรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ก็มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ได้เสวยราชสมบัติสืบต่อมา ยกเสียแต่ขุนวรวงษาธิราช ซึ่งไม่นับเข้าในลำดับกษัตริย์ในพระราชพงศาวดารได้ ๑๕ พระองค์ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในระหว่าง ๑๕ รัชกาลนี้ บางแผ่นดินก็ได้มีการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองและประเทศที่ใกล้เคียง คือหัวเมืองเหนือและ ลาว เขมร มลายู หลายครั้ง อนึ่งในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น กษัตริย์กรุงหงสาวดีทรงพระนามตะเบง

ชวยตี้ พงศาวดารมอญเรียกพระเจ้ามังส่วย หรืออีกนัยหนึ่งว่ามังโสถิ ตั้งต้นก่อการสงครามยกทัพ พม่า มอญ เข้ามาตีกรุงเทพทวาราวดี ถึง ๒ ครั้งก็หาได้ไม่ มาภายหลังเมื่อพระเจ้าตะเบงชวยตี้ดับสูญไปแล้ว บุเรงนองเชื้อพระวงศ์ได้เป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี ในพงศาวดารมอญเรียกพระเจ้าฝรั่งมังตรี หรืออีกนัยหนึ่งเรียกพระเจ้าชนะสิบทิศ เพราะเป็นผู้มีอำนาจมาก ยกทัพพม่ามอญมาตีกรุงเทพทวาราวดีอีก ๒ ครั้ง ครั้งหลังตีได้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งให้พระมหาธรรมราชาครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพชญ์ นับเป็นพระองค์ที่ ๑ ในพระนามนี้ ครั้งนั้นกรุงเทพทวาราวดีก็ตกไปอยู่ในอำนาจกรุงหงสาวดี มาจนถึงจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงพระอุตสาหะเริ่มก่อกู้เอาประเทศสยามออกพ้นจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับตั้งขึ้นเป็นเอกราชและมีอำนาจใหญ่ ได้ทำสงครามกับมอญพม่า มีชัยได้แผ่นดินมอญมาเป็นเมืองขึ้น ล่วงมาได้ ๑๕ แผ่นดิน ในระหว่างนี้ก็มีแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายณ์ที่ได้ทรงแต่งกองทัพ ไปตีเมืองพม่ากับเมืองเชียงใหม่ ถึงในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๓ นับตามลำดับกษัตริย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วมีพระนามวิเศษอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ ที่ออกพระนามดังนี้ ก็เป็นด้วยเหตุที่โปรดประทับอยู่ในพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์

คนทั้งหลายจึงได้เรียกตามนามพระที่นั่ง ในครั้งนั้นข้างฝ่ายพม่า มังลอง ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีชื่อใหม่ว่าพระเจ้าอลองพราญี ยกทัพมาตีกรุงเทพทวาราวดีครั้ง ๑ ไม่ได้ เลิกทัพกลับไปดับสูญในกลางทาง ภายหลังมังระราชบุตรผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพม่า จึงแต่งให้มังมหานรธากับเนเมียวเป็นแม่ทัพยกเข้ามาตีกรุงอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์เสวยราชสมบัติได้ ๙ พรรษา เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๙ ปี กรุงเทพทวาราวดีก็เสียแก่กองทัพพม่าข้าศึก พม่าเก็บริบทรัพย์สมบัติและเครื่องสาตราวุธ แล้วเอาไฟเผาพระราชวังและวัดวาอารามบ้านเรือนข้าราชการราษฎรเป็นอันตราย กวาดต้อนพระราชวงศานุวงศ์ครอบครัวข้าราชการราษฎรไปเมืองอังวะประมาณสามหมื่นเศษ แต่ที่แตกหนีเที่ยวเร้นซ่อนตามป่าดงและหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งอดอยากล้มตายเสียก็มาก แม่ทัพพม่าตั้งให้พระนายกองอยู่รักษากรุง สำหรับรวบรวมผู้คนซึ่งยังแตกฉานซ่านเซนอยู่ในที่ต่าง ๆ พระนายกองตั้งค่ายอยู่ที่โพสามต้น พระนายกองคนนี้เป็นมอญเก่าอยู่ในกรุง มีความชอบที่เข้ารับอาสา พม่าไปตีค่ายบางระจันแตกและคงจะทำการรบพุ่งในที่อื่นแข็งแรงจนพม่าไว้ใจ จึงตั้งให้เป็นที่สุกี้ คำไทยเรียกว่าพระนายกอง

คิดอายุกรุงเทพทวาราวดีแต่แรก ที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ทรงตั้งเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช นับได้ ๒๐๖ ปี ตกไปอยู่ในอำนาจกรุงหงสาวดี ๙ ปี เมื่อจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า

ได้ทรงก่อกู้ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พม่าข้าศึก ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ นับได้ ๒๐๒ ปี รวมอายุกรุงเทพทวาราวดีแต่แรกสร้างจนเสียแก่พม่าปัจจามิตร ๓ ยุคได้ ๔๑๗ ปี

พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดี

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๑	สมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๑ คือ พระเจ้าอู่ทอง	๗๑๒	๒๐ ปี	๗๓๑
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๑)	๗๓๑	๑ ปีหย่อน	๗๓๒
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าพฤฒิเดช นัยหนึ่งว่ามหาเดช ก็เรียก (ขุนหลวงพงั่ว)	๗๓๒	๑๓ ปี	๗๔๔
๔	สมเด็จพระเจ้าทองจันทร์ พระเจ้าท้องลั่น ก็เรียก	๗๔๔	๗ วัน	๗๔๔
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๒)	๗๔๔	๖ ปี	๗๔๕
๕	สมเด็จพระเจ้ารามราชาธิราช (พระยาราม)	๗๔๕	๑๔ ปีเศษ	๗๖๓
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๖	สมเด็จพระอินทราชา พระ-			

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
	องค์ที่ ๑ อีกพระนามหนึ่งเรียก พระมหานัครินทราชาธิราช	๗๖๓	๑๗ ปีเศษ	๗๘๐
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)	๗๘๐	๑๖ ปีเศษ	๗๙๖
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ	๗๙๖	๑๖ ปี	๘๑๑
๙	สมเด็จพระอินทราชา พระองค์ที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี	๘๓๒
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒	๘๓๒	๔๐ ปี	๘๗๑
๑๑	สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร	๘๗๑	๕ ปี	๘๗๕
๑๒	สมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมาร	๘๗๕	๕ เดือน	๘๗๖
๑๓	สมเด็จพระไชยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี	๘๘๙
๑๔	สมเด็จพระยอดฟ้า	๘๘๙	๒ ปีครึ่ง	๘๙๑
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๑)	๘๙๐	๒๔ ปี	๙๑๔
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๑)	๙๑๔	๒ ปี	๙๑๖
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๒)	๙๑๖	๑ ปี	๙๑๗
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๒)	๙๑๗	๑ปี หย่อน	๙๑๘

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
	พระราชวงศ์สุโขทัย			
๑๗	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา)	๙๑๘	๒๒ ปี	๙๔๐
๑๘	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๒ คือ สมเด็จพระนเรศวรมหาราช	๙๔๐	๑๕ ปี	๙๕๔
๑๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๓ คือ สมเด็จพระเอกาทศรฐมหาราช	๙๕๕	๘ ปี	๙๖๓
๒๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์)	๙๖๓	๑ ปี ๒ เดือน	๙๖๔
	พระราชวงศ์ทรงธรรม			
๒๑	สมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๑ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงธรรม อย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าทรงธรรม (พระพิมลธรรม)	๙๖๔	๒๕ ปีเศษ	๙๘๙
๒๒	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๒ คือ พระเชษฐาธิราช	๙๘๙	๑ ปี๗เดือน	๙๙๑
๒๓	สมเด็จพระอาทิตยวงศ์	๙๙๑	๖ เดือน	๙๙๒

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๔	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๕ อีกนัยหนึ่งเรียกว่า สมเด็จพระรามาธิบดีศร์ คือ พระเจ้าปราสาททอง	๙๙๒	๒๖ ปี	๑๐๑๗
๒๕	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๖ (เจ้าฟ้าไชย)	๑๐๑๗	๙ เดือน	๑๐๑๘
๒๖	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๗ (พระศรีสุธรรมราชา)	๑๐๑๘	๒ เดือน ๒๐ วัน	๑๐๑๘
๒๗	สมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๓ คือ สมเด็จพระนารายณ์มหาเอกาทศรฐราช	๑๐๑๘	๒๖ ปี	๑๐๔๔
	พระราชวงศ์บ้านพลูหลวง (แทรก)			
๒๘	สมเด็จพระมหาบุรุษ อีกพระนามหนึ่งเรียก พระธาดาธิเบศร์ (พระเพทราชา)	๑๐๔๔	๑๕ ปีเศษ	๑๐๕๙
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๘ อีกพระนามหนึ่ง			

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชย์ ศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาล ศักราช
	เรียก พระสุริเยนทราธิบดี คือ พระพุทธเจ้าเสือ	๑๐๕๙	๙ ปี	๑๐๖๘
๓๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๙ สมเด็จพระภูมินทราชา หรือ ขุนหลวงทรงเบ็ด ก็เรียก คือ พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ	๑๐๖๘	๒๖ ปี	๑๐๙๔
๓๑	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๓ เมื่อสวรรคต แล้วเรียก พระเจ้าอยู่หัวบรมโกษ	๑๐๙๕	๒๖ ปีเศษ	๑๑๒๐
๓๒	สมเด็จพระบรมราชาธิราช- พระองค์ที่ ๔ อีกพระนามหนึ่งเรียก พระมหาอุทุมพรมหาพรวินิจราช พระนามเดิม เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ กรมขุนพรพินิจ เมื่อทรงผนวช เรียกกันว่า ขุนหลวงหาวัด	๑๑๒๐	๑๐ วัน	๑๑๒๐
๓๓	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๓ พระนามเดิม เจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี อีกพระนามหนึ่ง เรียก พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์	๑๑๒๐	๙ ปี	๙ วัน๓ฯ๕ค่ำ ปีกุน ๑๑๒๙

ต้นเหตุที่กรุงทวาราวดีจะหมดกำลัง

เหตุที่กรุงเทพทวาราวดีจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น เริ่มต้นเกิดมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมแย่งราชสมบัติ พระศรีเสาวภาคย์ เมื่อจุลศักราช ๙๖๔ ปี ครั้งนั้นก็ฆ่าขุนนางเก่าเสียมาก มาแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐาธิราช แต่เห็นจะน้อย ครั้นถึงแผ่นดินพระนารายณ์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าไชยและพระศรีสุธรรมราชาเห็นจะเกือบหมด จนต้องใช้ขุนนางแขก ขุนนางลาว ขุนนางฝรั่ง มีพระยารามเดโช พระยาราชวังสรร พระยาสีหราชเดโช เจ้าพระยาวิชาเยนทร์ เป็นต้น แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนาง แผ่นดิน พระนารายณ์หย่อยมาจนถึงไปตีเมืองนครศรีธรรมราช เมืองนครราชสีมาเห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้ แผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือเห็นจะฆ่ามากเพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญกับพวกเจ้าพระพิไชยสุรินทร์ ก็น่าจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ได้ แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ เคราะห์ดีไม่ต้องฆ่าใคร แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกษ เมื่อจุลศักราช ๑๐๙๔ ข้าราชการวังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด คิดดูในระหว่าง ๑๓๐ ปี ฆ่าเททิ้งกันเสียถึง ๗ ครั้ง เป็น ๑๘ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่ง หรือถ้ารอดตายก็กลายเป็นไพร่หลวงและตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวกที่รอดตายก็ต้องว่าผู้ดีกลายเป็นไพร่ ไพร่กลายเป็นผู้ดีในระหว่างนั้น ๗ ครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้มาในตอนหลัง บ้านเมืองจะมีกำลังอย่างไรได้ และเมื่อขุนหลวงหาวัดได้ราชสมบัติ ก็ยังสำเร็จโทษเจ้าเสียอีก ๓ กรม ซ้ำขุนหลวงหาวัดเอง

กับพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ ก็ไม่ปรองดองกัน จึงพาให้การปกครองบ้านเมืองแปรปรวนรวนเรไป เพราะฉะนั้นเมื่อศึกพม่ามาติดพระนคร จึงไม่มีตัวข้าราชการที่สามารถเป็นแม่ทัพนายกองนำพลเข้าต่อสู้ข้าศึก ท้าวพระยาเสนาบดีคนไรเป็นแม่ทัพก็ไม่ได้รบพุ่ง เช่นพระยายมราชเป็นแม่ทัพตั้งอยู่ที่เมืองนนท์ พอพม่าตีเมืองธนบุรีได้ กำปั่นลูกค้าอังกฤษซึ่งรับอาสาต่อสู้พม่าถอยหนีขึ้นมา พระยายมราชยังไม่ทันรบ ก็พลอยเลิกทัพหนีไปด้วย พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพถือพลถึงหมื่นหนึ่ง ยกออกไปตีค่ายพม่าที่วัดป่าฝ้ายปากน้ำประสบ พม่ายิงปืนมาต้องพลทัพไทยล้มลงสี่ห้าคน กองทัพทั้งนั้นก็ถอยมาสิ้น อยู่มา ๒-๓ วัน รับสั่งให้พระยาพระคลังยกออกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีกยังไม่ทันได้รบ พม่าแต่งกลหลอกให้เข้าใกล้ แล้วออกไล่ยิงแทงพลทัพไทยตายลง กองทัพใหญ่ก็พลอยแตกพ่ายเข้าพระนคร ครั้งหนึ่งโปรดให้ท้าวพระยาอาสาหกเหล่า ยกทัพเรือข้ามไปตีค่ายพม่าวัดการ้อง พม่ายิงปืนมาถูกนายเรือ ซึ่งเห็นจะเมายืนรำตาย ๒ มือเป็นเป้าอยู่หน้าเรือตกน้ำลงคนหนึ่ง ทัพเรือก็เลิกถอยเข้าพระนคร เมื่อทัพพม่ายกเข้าในพระราชอาณาเขต เกณฑ์ให้พระยาพิศณุโลกย์เอากองทัพมาตั้งที่ภูเขาทอง พอพม่าจวนจะถึงกรุง พระยาพิศณุโลกย์ให้พระยาพลเทพกราบทูล ขอกราบถวายบังคมลาขึ้นไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาดไทยหลวงเทพเสนาคุมกองทัพอยู่แทน ก็โปรดพระราชทานพระราชานุญาตให้ไปตามขอ น้ำพระทัยพระเจ้าอยู่หัว

พระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ มีพระกรุณาเยือกเย็นอยู่เป็นพื้นเสมอดังนี้ จะได้ปรากฏว่าผู้ไม่ปลงใจในการต่อสู้ข้าศึก ต้องรับพระราชอาญาบ้างก็หามิได้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ใครจะอยากรบ เหตุการณ์ที่เป็นมาแต่ต้นจนเสียเมืองก็สมกับพงศาวดารกล่าวว่า ชะตากรุงทวาราวดีถึงกาลขาด

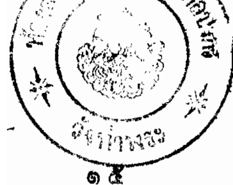
ขุนหลวงตากตั้งตัว

ในขณะเมื่อกองทัพพม่าข้าศึก ยกเข้ามาติดพระราชอาณาเขตนั้น เจ้าตากพระนามเดิมชื่อสินในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์-อำมรินทร์ ทรงโปรดให้เป็นเจ้าเมืองตาก ในเวลานั้นเข้ามาอยู่ในกรุงจึงโปรดเลื่อนให้เป็นที่พระยากำแพงเพชร และให้เป็นนายกองทัพเรือยกออกไปตั้งคอยสกัดตีทัพเรือพม่าซึ่งจะมาทางทุ่งวัดใหญ่ นอกพระนครด้านตะวันออก พระยากำแพงเพชรตั้งค่ายอยู่ที่วัดพิไชยวัดกล้วย และเห็นว่ากรุงจะเสียแก่พม่า ไม่มีช่องทางอันใดซึ่งจะป้องกันเอาไว้ได้แล้ว จึงได้คิดหลีกหนีตีฝ่ากองทัพพม่า ซึ่งตั้งล้อมกรุงออกไปทางบ้านหันตราบ้านเข้าเม่า ไปจนถึงแขวงเมืองระยองก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เพราะจะให้เป็นที่คนนิยมนับถือและเกรงกลัวอำนาจ เรียกว่าเจ้าตาก หาเรียกเจ้ากำแพงเพชรไม่ แล้วยกไปตีเมืองจันทบุรีได้ ตั้งมั่นรวบรวมรี้พลเสบียงอาหารต่อเรือรบเรือไล่ไว้พร้อม เมื่อรู้ว่ากรุงเสียแก่พม่าแล้ว ก็ยกทัพเรือเข้ามาตีพม่าที่ตั้งรักษาเมืองธนบุรีและค่ายโพสามต้นกรุงเก่าแตก แล้วก็มิได้ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า พารี้พลกวาดครอบครัวราษฎร

กับทั้งพระราชวงศ์และข้าราชการกรุงเก่า ซึ่งยังเหลือตกค้างอยู่ที่ค่ายโพสามต้นไปตั้งเมืองธนบุรี ยกขึ้นเป็นกรุงธนบุรี สร้างพระราชวังขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คือที่โรงเรียนนายร้อยทหารเรือในบัดนี้ เจ้าตากเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติ ณ กรุงธนบุรี เมื่อจุลศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา นับตามลำดับพระนามเป็นพระองค์ที่ ๔

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ตั้งอยู่ที่กรุงเก่านั้นก็ด้วยกรุงเก่าเป็นเมืองใหญ่กว้าง ทั้งพระราชวังก็มีปราสาทสูงใหญ่ถึง ๕ องค์ และวัดวาอารามก็ล้วนแต่ใหญ่โต เมื่อบ้านเมืองถูกพม่าข้าศึกและพวกทุจริต เอาไฟจุดเผาเป็นอันตรายเสียหายจนเกือบหมดสิ้น พระเจ้ากรุง-ธนบุรีพึ่งรวบรวมกำลังตั้งพระองค์ขึ้นใหม่ ๆ จะเอากำลังวังชาทุนรอนที่ไหนไปซ่อมแซมบ้านเมืองที่ใหญ่โต ซึ่งทำลายแล้วให้กลับคืนคงดีขึ้นเป็นพระนครราชธานีได้เล่า ประการหนึ่งถ้ามีข้าศึกศัตรูเข้ามา รี้พลที่จะรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันก็มีไม่พอ คงจะทรงเห็นว่าสู้ไปตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีสร้างขึ้นเป็นเมืองใหม่ไม่ได้ ด้วยว่ามีกำลังน้อยก็ทำเมืองแต่เล็ก อีกประการหนึ่งถ้าจะมีข้าศึกมาติดเมือง ถ้าจะพลาดพลั้งลงประการใด กองทัพเรือก็มีอยู่เป็นกำลัง และทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเองก็ทรงชำนาญในการทัพเรือ จะได้พาทัพเรือออกทะเลไปเที่ยวหาที่ตั้งมั่นได้ง่าย เห็นจะไม่ใช่แต่เฉพาะเรื่องที่ว่าทรงนิมิตรฝันว่า พระเจ้า-

แผ่นดินกรุงเก่าทรงขับไล่มิให้อยู่แต่เรื่องเดียว เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีครองราชสมบัตินานมา ก็ยังเกิดเสียพระจริตฟั่นเฟือนไป ในครั้งนั้นทรงโปรดให้ พระวิชิตณรงค์ขึ้นไปตั้งเร่งเงินราษฎรที่กรุงเก่า ราษฎรร้อนรนหนักเข้าจึงนายบุญนากผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านแม่ลา ซึ่งในเวลานี้เป็นท้องที่อำเภอนครหลวงแขวงกรุงเก่า เป็นหัวหน้าชักชวนชาวบ้านเข้าเป็นพรรคพวก ยกลงมาจับพระวิชิตณรงค์กับกรมการฆ่าเสียหลายนาย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาสรรค์ขึ้นไปจับพวกบ้านแม่ลา พระยาสรรค์กลับไปเข้าเป็นพวกนายบุญนากยกไพร่พลลงมาจับพระเจ้ากรุงธนบุรี และให้เนรเทศพระเจ้ากรุงธนบุรีออกเสียจากราช-สมบัติ

ตั้งผู้รักษากรุง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติปราบดาภิเศก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนากบ้านแม่ลา เป็นเจ้าพระยาไชยวิชิตสิทธิสงครามผู้รักษากรุง ยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาไชยวิชิต เป็นเจ้าพระยาพลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุง แต่นั้นก็ลดลงคงเป็นแต่พระยามาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุง เป็นพระยาไชยวิชิตสิทธิ-สาตรามหาประเทศราชสุรชาติเสนาบดี ครั้นมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเป็นพิเศษ ๒ ชื่อ คือเจ้าพระยามหาศิริธรรม-พโลปถัมภ์ เทพทวาราวุฒิ ศรีรัตนธาดา มหาปเทศาธิบดี

อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่ากับพระยาสิงหราชฤทธิไกรยุตินัยเนติธาดา มหาปเทศาธิบดีอภัยพิริยปรากรมพาหุ (สุด) อีกนัยหนึ่ง (บัว) ผู้รักษากรุงที่ต่อพระยาสิงหราชฤทธิไกรลงมา ก็คงเป็นที่พระยาไชยวิชิต แต่สร้อยชื่อเป็นสิทธิศักดามหานคราธิการมาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ชื่อผู้รักษากรุงคนเดิม เป็นพระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา มหาปเทศาธิบดี ครั้นเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) เป็นพระยาเพชรพิไชยรับราชการอยู่ณกรุงเทพฯ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชฎา (นาค) เป็นผู้รักษากรุง แต่กลับเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็นพระยาไชยวิชิต สิทธิศักดา มหานคราธิการ เหมือนชื่อพระยาไชยวิชิตในรัชกาลที่ ๔

ตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ครั้นต่อมาในเดือนมกราคมรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงโปรดให้จัดการเทศาภิบาล คือ รวมกรุงเก่า ๑ เมืองอ่างทอง๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองพระพุทธบาท ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองอินทร์บุรี ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล เรียกว่ามณฑลกรุงเก่า ตั้งที่ว่าการมณฑลที่เพนียดวันที่ มีนาคม ๑๑๕ ย้ายมาตั้งที่วังจันทร์กรุงเก่า โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ครั้งยังไม่ได้ดำรงพระยศเป็นต่างกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล มาในศก ๑๑๕ โปรดให้ยกเมืองพระพุทธบาท

เป็นอำเภอขึ้นเมืองสระบุรี ยกเมืองพรหมบุรีเมืองอินทร์บุรี เป็นอำเภอขึ้นเมืองสิงห์ จึงคงมีเมืองใหญ่ในมณฑลนี้แต่ ๕ ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พระยาไชยวิชิต (นาค) กราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการโดยทุพลภาพ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ (พร) ข้าหลวงมหาดไทยเป็นข้าหลวงรักษากรุง มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ขึ้นเป็น พระอนุรักษ์ภูเบศร์ ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร ให้พระอนุรักษ์ภูเบศร์ เป็นผู้รักษากรุง และเป็นพระยาโบราณบุรานุรักษ์พร้อมกันในศกเดียวนั้น ครั้นมาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นปลัดเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดราชการตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจีนบุรี และโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมาจนรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาจนทุกวันนี้

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยานั้น ตั้งอยู่ข้างฝ่ากตะวันออกของกรุงเทพทวาราวดี คงจะอยู่ทางสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่าออกไป ในแถวที่วัดสมณาโกษ วัดกุฎีดาว และวัดศรีอโยทธยา ซึ่งมาภายหลังเรียกกันว่าวัดเดิม เมืองคงจะหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันตรา แต่กำแพงป้อมปราการเห็นจะไม่ใช่ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้างแล้วก็มีคนถากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไร่นา และทั้งปราสาทราชฐานก็คงจะเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ

กรุงเทพทวาราวดี

กรุงเทพทวาราวดีซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี ด้านเหนือด้านใต้ด้านตะวันตกจดแม่น้ำ แต่ด้านตะวันออก เป็นพื้นดินเดียวกันกับกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้วจึงได้ปรากฏว่า ด้านตะวันออกนั้นมีแต่คู หาแม่น้ำมิได้ คูนั้นขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไปบรรจบแม่น้ำบางกะจะป้อมเพชร เรียกว่าคูขื่อหน้า แต่ชั้นเดิมคงจะแคบ มาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา เพราะ

เข็ดเมื่อครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช คูข้อหน้าแคบ ทัพหงสาวดีจึงถมถนนข้ามเข้าตีกรุงได้

กำแพงเมือง

กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุงเห็นจะยังไม่ได้ก่ออิฐ เข้าใจว่าจะเป็นแต่เชิงเทินดิน ใช้ขุดดินทางริมน้ำกับข้างในขึ้นถม คูที่ขุดเอาดินขึ้นทางข้างในกำแพงเดี๋ยวนี้ก็ยังเห็นปรากฏอยู่ กำแพงอิฐจะมาก่อขึ้นต่อภายหลัง เพราะรากกำแพงอิฐที่พบในเวลานี้อยู่บนเชิงเทินดินสูงกว่าระดับดินธรรมดาตั้งแต่วาหนึ่งถึง ๖ ศอก ตัวเชิงเทินดินที่เป็นพื้นตั้งกำแพงกว้างอย่างน้อยราว ๘ วา กำแพงหนา ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ช่องกลางถมดินกับอิฐหัก ส่วนสูงตั้งแต่เชิงกำแพงถึงปลายใบเสมาคะเนว่าบางแห่งถ้าในที่ต่ำคงจะราว ๓ วา ถ้าที่สูงคงจะราว ๑๐ ศอกเศษ เพราะพบเศษกำแพงที่เหลือจากรื้ออยู่ที่วัดท่าทรายแห่งหนึ่งสูงจากพื้นดิน ๙ ศอกเศษเกือบคืบ กับที่ใต้วัดจีนเยื้องหน้าวัดสุวรรณมีประตูช่องกุฎอยู่ด้วย อีกแห่งหนึ่ง ตรงนั้นเป็นที่ดอน กำแพงสูง ๖ ศอกคืบมีเศษ หนา ๑๐ ศอก ที่คิดว่ากำแพงตอนนั้นจะสูงเท่านี้ ก็เพราะด้วยกำแพงที่เหลืออยู่นั้น สูงพ้นหลังประตูช่องกุฎขึ้นไปอีกศอกเศษ ซึ่งคะเนว่าเกือบจะถึงที่ตั้งใบเสมา เพราะธรรมดาประตูช่องกุฎก็อยู่ไล่เลี่ยหรือต่ำกว่าพื้นเชิงเทินไปเพียงนิดหน่อย พ้นเชิงเทินขึ้นไปไม่กี่มากน้อยก็ถึงที่ตั้งเสมา กับได้ขุดพบเสมากำแพงเมืองยังเป็น

รูปดืออยู่เสมาหนึ่ง กว้างศอกคืบ หนา ๒ ศอก สูง ๒ ศอกคืบ ถ้าเอาส่วนของใบเสมาบวกเข้ากับกำแพงตรงวัดท่าทราย ก็คงได้ราว ๓ วา กำแพงใต้วัดขึ้นราว ๑๐ ศอก ถึงจะยิ่งหย่อนกว่านี้ไปบ้างก็จะไม่สู้มากนัก แต่ถ้าจะคิดเอาส่วนสูงของกำแพง ตั้งแต่ระดับดินเดิมไปจนขาดปลายใบเสมาคงจะสูงเลย ๔ วา ทั้งหมด แนวกำแพงพระนครวัดได้ ๓๑๐ เส้น ในเมืองวัดตามกว้างในที่คอดได้ ๔๐ เส้น ตามยาวได้ ๙๘ เส้น

ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก

กำแพงเดิมก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนป่ามะพร้าวแล้วไปเลี้ยวที่มุมใต้ประตูหอรัตนไชย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงป้อมเพชร แต่ป้อมเพชรมาตามทางริมน้ำทิศใต้ทิศตะวันตกบรรจบทิศเหนือจดคลองท่อที่ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้อยู่นอกพระนคร จะได้กล่าวต่อไปในตอนหลัง

และเหตุที่กำแพงเดิมอยู่หลังวังจันทร์เกษมห่างจากแม่น้ำเดี๋ยวนี้เข้าไปมากนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยครั้งแรกสร้างกรุง ที่แถวนั้นจะเป็นหาดทรายและลำลายลุ่มมาก เพราะในเวลานี้เมื่อขุดดินลงไปลึกสักศอกเศษ ก็พบพื้นล่างเป็นทราย ครั้นมาภายหลังที่ดอนขึ้น ชานพระนครกว้างออกไป จึงได้สร้างเพนียดที่จับช้างขึ้นระหว่างวังจันทร์เกษม กับที่

ซึ่งเป็นวัดขุนแสนวัดซองเดียวนี้ และบางทีก็จะได้ใช้เป็นที่ทอดปล่อยเลี้ยงช้างหลวงด้วย ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เกิดศึกหงสาวดีติดพระนคร คงจะทรงเห็นว่า การที่ไว้ชานพระนครกว้างปล่อยให้กำแพงกับคูห่างกัน ย่อมเป็นทางให้ข้าศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่ายเพราะไกลทางปืน จึงโปรดให้ขยายกำแพงพระนครออกไปตั้งถึงขอบริมน้ำ แต่ครั้งนั้นเห็นจะยังไม่แล้วเสร็จ มาเมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา จึงปรากฏว่าได้ทำกำแพงอีกคราวหนึ่ง ก็เห็นจะทำเพิ่มเติม กำแพงที่ค้างมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเอง กำแพงใหม่ตอนที่ยกออกมานี้ แยกจากกำแพงเก่าที่ท่าสิบเบี้ย วงเอาวัดราชประดิษฐานและที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสน วังจันทร์เกษมไว้ข้างใน แล้ววกลงไปบรรจบป้อมเพชร ซึ่งเป็นถนนรอบกรุงที่ใช้เดินกันไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในหลังวังจันทร์เกษมเข้าไป คงจะรื้อปรายลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนป่ามะพร้าวข้างวัดพลับพลาไชยแน่

ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง

อนึ่งกำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ เดิมมีชั้นเดียว และตอนนี้ก็อยู่ต่ำกว่าที่อื่น เชิงกำแพงมีลายบัวคว่ำด้วย ครั้งศึกพระเจ้าอลองพราญีติดพระนคร ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ ข้าราชการไปเชิญเสด็จขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออก

ช่วยทรงจัดการป้องกันรักษากรุง ขุนหลวงหาวัดโปรดให้ก่อกำแพงที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่าที่กำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงสายนี้ก็ตรวจพบแล้ว แต่อยู่ในที่น้ำท่วมต่ำมาก ครั้นขุดวังคราวนี้ตั้งใจจะถมชายตลิ่งหน้ากำแพงเก่า ให้เท่ากับระดับถนนหน้าจวนทหารใน จะเอากำแพงสายนี้ไว้ ก็จะต้องแหวกดินเป็นคูจึงจะเห็น แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าดูแลอย่างไร จึงได้ถมเสีย

ป้อมตามกำแพงเมือง

ตามแนวกำแพงมีป้อมเป็นระยะรอบพระนคร ตามที่ตรวจพบแล้วในเวลานี้มี ๑๖ ป้อม เข้าใจว่าจะมีมากกว่านี้แต่ไม่มีเวลาพอที่จะขุดค้นได้ตลอด ภายหลังเมื่อตรวจตราได้ความอย่างไร จะได้เพิ่มเติมต่อไป ป้อมนั้นถ้าอยู่ในที่สำคัญ เช่นตรงแม่น้ำหรือทางร่วม ก็เป็นป้อมใหญ่ก่ออย่างแข็งแรง แต่ป้อมเหล่านี้ยังเหลือพอที่จะเห็นทรวดทรงสัณฐานได้ ๒ แห่ง คือ ป้อมเพชรแห่งหนึ่ง เป็นป้อมใหญ่สำหรับป้องกันข้าศึกที่จะมาทางน้ำตรงมุมพระนครด้านใต้ ป้อมนี้ก่อยื่นออกไปจากแนวกำแพงหนาสามวามีเศษ กลางป้อมเป็นพื้นดินว่าง มีบันไดอิฐขึ้นเชิงเทินในป้อม ตามเหลี่ยมป้อมที่พื้นดินมีประตูคูหาก่อเป็นรูปโค้ง มีรอยติดบานที่จะใช้ปิดเปิดเข้าออกได้ คูหากว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก บนหลังคูหามีช่องกลวงตลอดขึ้นไปถึงเชิงเทิน กับป้อมริมประตูข้าวเปลือกอีกแห่งหนึ่งเป็นป้อมคู่ ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลอง แต่เล็ก

กว่าป้อมเพชร ก่อย่อเหลี่ยมเข้าเป็นท่าบรรจบกันบนป้อมเป็นพื้นอิฐตลอด ตามเหลี่ยมป้อมมีประตูคูหาโค้งเหมือนป้อมเพชร เข้าใจว่าเมื่อมีข้าศึกมาติดพระนคร คงจะลากปืนใหญ่ออกตั้งยิงป้องกันตามช่องคูหา แต่ถ้าเมื่อเห็นจะเสียท่วงที ก็คงลากถอยปืนใหญ่ไปในป้อมเอาไม้แก่นปักลงในช่องว่าง เป็นเพนียดปิดช่องคูหากันหน้าบานประตูส่วนบนป้อมก็คงจะตั้งปืนใหญ่ได้ ด้วยมีที่กว้าง

ชื่อป้อม

ป้อมตามกำแพงเมือง ซึ่งมีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็มีแต่ป้อมมหาไชย ป้อมเพชร หอราชคฤห์ ป้อมนายการ (เห็นจะเป็นไก่) ป้อมซัดกบ หรือท้ายกบ กับป้อมจำปาพลอีกป้อมหนึ่ง พงศาวดารไม่ได้กล่าวให้เป็นที่เข้าใจว่าอยู่ที่ใด แต่ป้อมมหาไชยนั้นได้ความแน่นอนแล้วว่า เป็นป้อมอยู่มุมวังจันทร์เกษมอยู่ในที่ซึ่งเป็นตลาดหัวรอ ป้อมนี้ก็ที่จะเป็นป้อมใหญ่อย่างแข็งแรงเหมือนกัน เพราะตั้งอยู่ในที่เลียวจากแม่น้ำหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งจะเป็นทางเข้าไปถึงข้างพระราชวังหลวงเมื่อครั้งพระเจ้าตะเบงชวยตี้ กษัตริย์กรุงหงสาวดียกทัพเข้ามาติดพระนคร ครั้งทรงช้างที่นั่งมายืนอยู่ที่วัดสามพิหาร เร่งให้แม่ทัพนายกองต้อนพลเข้าหักพระนคร พระยารามเอาปืนนารายณ์สังหารลงสำเภาไม้รักแม่นาง ยิงขึ้นไปถูกกิ่งโพธิ์ใหญ่ ๓ กำ หักลงมาใกล้ช้างที่นั่งพระเจ้าตะเบงชวยตี้ ขณะนั้นชาวป้อมมหาไชยก็ยิงปืนใหญ่

น้อยสาดเข้าไปถูกรี้พลมอญพม่าตายมาก ทัพหงสาวดีต้องถอย อนึ่ง เมื่อแรกพระเพทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ ขบถธรรมเถียรขี่ช้างพาพวกเข้ายืนอยู่ที่ตรงรอทำนบฟากตะวันออก พระพุทธเจ้าเสือเมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวรเสด็จขึ้นไปบนป้อมมหาไชยทรงจุดปืนใหญ่ยิงไปถูกช้างซึ่งขบถธรรมเถียรขี่มา ล้มลงตายในที่นั้น แต่ขบถธรรมเถียรกับอ้ายกุลาทาสผู้เป็นควาญหาถูกปืนไม่ เป็นแต่ตกช้างลงมาก็เจ็บป่วยสาหัส จึงตามจับตัวได้

และป้อมเพชรนั้น เป็นป้อมตั้งอยู่ตรงมุมพระนคร ด้านใต้ตรงแม่น้ำบางกะจะ เป็นป้อมสำหรับต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางเรือจากข้างใต้ ต่อป้อมเพชรขึ้นไปทางข้อหน้า ก็มีป้อมใหญ่รายเรียงขึ้นไปอีก ๒ ป้อม ในระยะที่ใกล้กัน ป้อมกลางจะมีชื่อเสียงอย่างไรไม่ได้ความ แต่ป้อมเหนือที่ตั้งอยู่ข้างวัดจีนหน้าวัดสุวรรณตรงมุมเกาะแก้วนั้น คงเป็นชื่อหอราชคฤห์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาเสด็จไปประทับทรงบัญชาการศึกป้องกันทัพพระยาละแวก ที่ยกเข้าปล้นกรุงคราวมาตั้งอยู่ที่ขนอนบางตะนาวศรี ครั้งนั้นป้อมนายการ (ในไก่) ก็ได้ต่อสู้ยิงข้าศึกด้วย ป้อมในไก่นี้ที่จะอยู่เหนือและใกล้ ๆ กับป้อมเพชรทางลำน้ำสำเภาล่ม คือกันไม่ให้ทัพเรือขึ้นไปทางเหนือได้ ป้อมซัดกบหรือท้ายกบ เป็นป้อมอยู่มุมพระนครตรงลำน้ำหัวแหลม คืออยู่ในแถวที่ข้างเหนือโรงทหารทุกวันนี้ ที่คิดว่าป้อมนี้จะเป็นป้อมซัดกบก็เพราะมีความในพระราชพงศาวดารว่า เมื่อพม่ายกมาตีกรุงในครั้งหลังพระศรีสุริยภาค

(น่าจะเป็นพระศรีสุริยพาห) นายป้อมชัดกยประจุขึ้นมหากาฬมฤตยูราช ๒ สัด ๒ นัด ยิงพม่าค่ายวัดภูเขาทอง เพราะหน้าป้อมนี้ตรงไปทางลำน้ำภูเขาทองด้วย ป้อมจำปาพลนั้นกรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่า ป้อมที่ออกชื่อมาว่าเป็นป้อมชัดกยนั้นเป็นป้อมจำปาพล แต่ในจดหมายเหตุอีกฉบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่าเป็นคำให้การขุนหลวงหาวัดว่าป้อมจำปาพลอยู่ถัดประตูข้าวเปลือกเหนือวัดท่าทราย แต่เห็นว่าป้อมจำปาพลนี้หาใช่ป้อมตามกำแพงไม่ เป็นป้อมชั้นนอก

ข้อที่จะให้เห็นว่าป้อมนี้อยู่นอกพระนครนั้น คือมีความในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดี (ตะเบงชวยตี้) ยกทัพเข้ามาติดพระนครในศักราช ๙๐๕ ปี ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้เจ้าพระยาจักรีออกไปตั้งค่ายตำบลลุมพลี เจ้าพระยามหาเสนาออกตั้งค่ายบ้านดอกไม้ป้อมท้องนาหันตรา พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคู พระสุนทรสงครามตั้งค่ายป้อมจำปาพล ในการสงครามคราวนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมด้วยพระสุริโยไทย ซึ่งเป็นสมเด็จพระอรรคราชมเหสี และพระราเมศวร พระมหินทราธิราชโอรสทรงช้างพระที่นั่งยกพลออกไปต่อยุทธกับพระเจ้าหงสาวดีที่ทุ่งภูเขาทอง ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียทีเบนให้หลังแก่ข้าศึก พระสุริโยไทยก็ขับช้างพระที่นั่งสะอึกเข้ารับไว้ ช้างพระเจ้าแปรรับได้ล่างถนัด ช้างทรงพระสุริโยไทยแหงนหงายเสียที พระเจ้าแปรจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอังสาพระสุริโยไทยตะพายแล่งมาถึงราว

พระถันสั้นพระชนม์บนคอช้าง พระราเมศวร พระมหินทราธิราชก็ขับช้างพระที่นั่ง เข้ากันพระศพพระราชมารดาเข้าพระนครได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศพพระสุริโยไทยมาไว้ที่สวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาแต่งพลเข้าตีค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายและป้อมจำปาพล ครั้นเลิกการสงครามแล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยไทย และที่ซึ่งพระราชทานเพลิงนั้นโปรดให้สถาปนาเป็นพระอารามชื่อวัดสบสวรรค์ มีความดังนี้ ถ้าจะคิดว่าป้อมที่มุมพระนครตรงแม่น้ำหัวแหลมเป็นป้อมจำปาพล ป้อมนั้นก็อยู่ที่ข้างสวนหลวง ถ้าทัพหงสาวดีตีป้อมนี้ได้ ก็คงเมืองแตก พระศพพระสุริโยไทยก็คงจะไม่อยู่มาจนถึงเวลาพระราชทานเพลิง หรือจะคิดว่าป้อมเหนือวัดท่าทรายเป็นป้อมจำปาพล ตามที่จดหมายเหตุขุนหลวงหาวัดกล่าว ก็ถ้าข้าศึกตีได้เมืองก็ต้องแตกอีก และทัพหงสาวดีคราวนั้นก็ตีพระนครหาได้ไม่ จึงเห็นว่าป้อมจำปาพลไม่ใช่ป้อมตามกำแพงเมืองเป็นป้อมนอกพระนคร คงจะเป็นป้อมที่อยู่ฟากตะวันตกเหนือวัดท่าวัดการ้องขึ้นไปที่ตรงปากคลองวัดภูเขาทองข้าม ซึ่งในเวลานี้ก็ยังมีซากป้อม และวัดที่อยู่ในบริเวณนั้นก็ยังเรียกชื่อว่าวัดป้อมอยู่ ที่พระสุนทรสงครามออกไปตั้งอยู่ที่ป้อมนี้ ก็สำหรับจะป้องกันข้าศึกที่จะมาทางขนอนปากคู เป็นป้อมชั้นนอกพระนครด้านตะวันตก และที่เจ้าพระยาจักรี ไปตั้งค่ายที่ลุมพลีนั้นก็คือไปตั้งขัดทางข้าศึกที่จะมาทางปากน้ำประสบ เป็นทางป้องกันทางฝ่ายเหนือ เจ้าพระยามหาเสนาตั้งที่

ป้อมท้องนาหันตรา ก็คือไปตั้งสกัดต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางลำน้ำสักด้านตะวันออก พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคู ก็คือตั้งทำนบแม่น้ำตรงตำบลบางกะจะ เป็นกองป้องกันข้าศึกซึ่งจะขึ้นมาจากทางใต้ เป็นป้อมค่ายชั้นนอก ๔ ทิศพระนคร คล้ายกับป้อมป้องกันปัจจามิตร ป้อมปิดปัจนึก ป้อมผลาญศัตรูราบ ป้อมปราบศัตรูพ่าย ป้อมทำลายแรงปรปักษ์ ป้อมหักกำลังดัษกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเป็นป้อมรายชั้นนอกที่กรุงเทพมหานครนั้น

ประตูเมือง

ประตูเมืองที่เป็นประตูใหญ่ทำลายหมด พอจะเห็นได้แต่ช่องข้างล่าง กว้างราว ๖ ศอกเศษ ในหนังสือโบราณกล่าวว่า ประตูใหญ่เป็นประตูยอดรูปทรงมณฑปทาแดง และได้พบรูปภาพที่ผนังพระอุโบสถวัดยม ซึ่งนักปราชญ์ในทางวิชาช่างรับรองว่าเป็นฝีมือที่เขียนไว้แต่ครั้งกรุงเก่านั้น ประตูเมืองก็เป็นรูปยอดมณฑปทาแดง เห็นจะพอเอาเป็นที่เชื่อได้ว่า ยอดประตูเมืองกรุงเก่าไม่ได้เป็นอย่างอื่น แต่ประตูช่องกุฎระหว่างประตูใหญ่นั้น ยังมีเหลือเป็นรูปชัดเจนอยู่ที่แนวกำแพงใต้วัดจีน ก่อเป็นรูปโค้งคูหากว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ เข้าใจว่าคงจะเป็นรูปดังนี้ทั่วทุกประตู

ถนนในเมือง

อนึ่ง ในพระนครนั้น มีถนนรีถนนขวางและถนนซอยมากมายหลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพูนดินสูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ ๒ ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพื้นดินในพระนครเป็นที่ลุ่ม ถึงฤดูน้ำ ๆ คงท่วมทุกปีเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องถมดินเสียชั้นหนึ่งแล้วจึงปูอิฐตะแคง บางสายกว้าง ๖ วาบ้าง ๓ วาบ้าง ๑๐ ศอกบ้าง และที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี จะออกชื่อเฉพาะแต่ที่เป็นถนนอิฐสายใหญ่คือถนนหน้าวังเป็นถนนขวางไปหน้าศาลพระกาฬ และป่าตองออกประตูไชย ที่กำแพงพระนครด้านใต้ยาว ๕๐ เส้น ถนนสายนี้เป็นทางที่พระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ยกพลไปจับพระเชษฐาธิราช และเป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระราช-สาส์นในวัง พระราชสาส์นคงจะแห่ด้วยขบวนเรือ แต่เกาะเรียนหรือขนอนหลวงมาขึ้นบกที่ท่าประตูไชย เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัดพระศรี-สรรเพชญ์ และที่พักราชทูตก็ให้อยู่ในย่านประตูเทพหมีใต้ประตูไชยด้วย

ถนนรีคือถนนหน้าบางตรา ริมท่าสิบเบี้ยไปป่ามะพร้าว ออกที่ประตูพระนครด้านตะวันออกใต้ประตูหอรัตนไชยยาว ๕๐ เส้น ถนนหน้าบางตรานี้เป็นที่ซึ่งเจ้าพระยามหาเสนาขี่ช้างเผือกเข้ารบกับ พระ-ศรีศิลป์ ขบถในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ที่ข้างถนนแต่ท่าสิบเบี้ยไปจนตรงข้างวัดพลับพลาไชยข้างซ้ายมีแนวเนินโรงช้างยาวเรียงตาม

ถนนไปเห็นจะเป็นโรงช้างที่อยู่สุดหัวถนนป่ามะพร้าว ถัดเชิงสะพานช้างเข้ามา ที่หมื่นราชสิทธิกรรม์บุตรประขาวจันเพชรเจาะจั่ว เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในวังจันทร์ถูกกิ่งสนหัก ในครั้งพระบรมโกษรบกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรเมศร์และที่วัดพลับพลาไชยข้างถนนนั้นเป็นที่เจ้าอ้ายพระยามาตั้งทัพ คราวจะชิงราชสมบัติกับเจ้าญี่พระยา กับในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์เมื่อครั้งรบกับพระศรีสุธรรมราชา และส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถานก็เสด็จทางนี้ แต่หัวถนนมาวัดพลับพลาไชยแล้วเลี้ยวซ้ายไปทางซีกุน แต่พระเพทราชาเมื่อตกพระทัยที่ได้ข่าวขบถธรรมเถียร ก็ทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลจักรพาฬเสด็จมาตามทาง ภายหลังทรงนึกถึงพระแสงขอเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ของสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ที่ชนช้างชนะมหาอุปราชาหงสาวดี จึงรับสั่งให้มหาดเล็กไปเชิญมาถวายทันที่สะพานช้าง คงจะเสด็จเกือบตลอดถนน

ถนนตลาดเจ้าพรหมที่เจ้าอ้ายพระยาเจ้าญี่พระยาชิงกันจะเข้าวังจนเกิดรบกันถึงสิ้นพระชนม์ลงทั้งสองพระองค์ ที่เชิงสะพานป่าถ่านนั้นหัวถนนอยู่ต่อกำแพงพระราชวังตรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิตรงไปป่าถ่านออกประตูพระนครด้านตะวันออกที่เหนือบางเอียนตรงวัดจันทร์ ซึ่งเป็นท่าสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่ายาว ๕๐ เส้น ที่วัดจันทร์นี้ในแผ่นดินพระมหินทราชาธิราช ทัพหงสาวดีถมถนนข้ามคูมาเข้าพระนครได้ แต่เวลานั้นคูคงแคบ ถ้ากว้างลึกเหมือนทุกวันนี้ เห็นที่จะไม่สำเร็จ เว้น

แต่จะมีอินยิเนียวิลันดาติดมาด้วย

ถนนหลังวังหลังตรงมาข้างหอกลอง ผ่านกับถนนหน้าพระกาฬ เป็น ๔ แพร่ง ที่ตรงนั้นเรียกตะแลงแกงตรงไปชี้กุนนอกประตูพระนคร ด้านตะวันออกยาว ๘๔ เส้น และยังมีถนนอีกสายหนึ่งวงตามรูปกำแพง แต่อยู่ห่างกำแพงบางแห่งเส้นหนึ่งถึง ๕ เส้นเศษก็มี ถนนสายนี้ ตั้งต้นแต่ท้ายพระราชวังจันทร์เกษม วงไปจดคลองท่อท้ายพระราช-วังหลวง ยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอนใหญ่บ้างเล็กบ้าง ไม่เสมอกัน

ถนนนอกเมือง

ถนนนอกกำแพงพระนคร ที่ปรากฏพบสายเดียวแต่ถนนหน้าจวน ทหารในริมกำแพงด้านริมน้ำ ซึ่งเป็นส่วนข้างพระราชวัง นอกจาก นั้นเห็นจะเป็นแต่ทางหลวง เป็นตรอกซอกพอเดินไปมาตามละแวกหมู่ บ้านเท่านั้น

คลองในเมือง

และมีคลองเล็กใหญ่ ในพระนครก็หลายคลอง คลองใหญ่คือ คลองท่ออยู่ท้ายวัง ไปออกทางแม่น้ำด้านใต้ตรงหน้าวัดพุทไธสวรรย์ ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองฉะไกรใหญ่ คลองประตูข้าวเปลือก ที่ตำบลท่าทรายตรงไปออกแม่น้ำด้านใต้ ปากคลองทางโน้นเรียกว่า คลองประตูจีน คลองนี้เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ใน เวลาทรงพระประชวร พระบรมโกษกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรเมศร์

ทำศึกชิงราชสมบัติกัน พระบรมโกษตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันออก เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรเมศร์ตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันตก เอาคลองเป็นเขตกั้นคลองประตูหอรัตนไชยอยู่ใต้วังจันทร์เกษม ด้านตะวันออกไปออกแม่น้ำริมป้อมเพชร ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองในไก่และที่ใต้สะพานช้างมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะลุคลองหลังวังจันทร์จะไปออกคลองหอรัตนไชยหรือคลองในไก่ก็ได้ ด้านใต้เหนือคลองในไก่ขึ้นไปถึงคลองประตูจีน พ้นคลองประตูจีนก็ถึงคลองประตูเทพหมี ตอนปากคลองเลี้ยวหักวงหน่อยหนึ่ง แล้วตรงไปในบึงชีขัน คลองประตูเทพหมีนี้ ว่าเรียกตามชื่อหลวงเทพอรชุน (หมี) ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้น เหนือคลองประตูเทพหมีก็มีคลองฉะไกรน้อย ไปทางข้างวัดบรมพุทธารามถึงวัดป่าใน แล้วเลี้ยวผ่านคลองประตูเทพหมี คลองประตูจีนไปบรรจบคลองประตูในไก่ ทางด้านตะวันตกมีคลองประตูท่าพระตรงมาทางตะวันออก ผ่านคลองฉะไกรใหญ่มาบรรจบครองฉะไกรน้อย และยังมีคลองซอยคลองแยก ตามระหว่างคลองใหญ่เป็นหลายสาย

บรรดาคลองใหญ่ซึ่งออกแม่น้ำนั้นเห็นว่า ตามปากคลองคงจะมีทำนบกั้นน้ำไว้สำหรับราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระนครใช้สอย เพราะว่ากรุงเก่าถึงจะเป็นเมืองลุ่มหน้าน้ำ ๆ ท่วมก็จริง แต่ถึงฤดูแล้งน้ำก็ลดต่ำกว่าตลิ่งลงไปเกือย ๓ วา คลองในพระนครอย่างลึกก็คงจะ ๓ วา หรือไม่ถึง เมื่อเป็นเช่นนั้น ถึงหน้าแล้งน้ำในคลองในพระนครก็คง

แห้งหมด จะมีน้ำใช้ก็แต่ที่ยังซึ่ขังแห่งเดียว ข้อที่เห็นว่าจะมีทำนบกั้นน้ำตามปากคลองนั้น ก็ด้วยเมื่อครั้งหนึ่งมีผู้ขุดซ่อมคลองในไก่กับคลองหอรัตนไชยได้พบไม้เต็งรังบ้างไม้ตะเคียนบ้าง หน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอกบ้าง เกิน ๖ ศอกบ้าง จมขวางตามปากคลองเรียงไปตามแนวกำแพงอยู่เป็นอันมาก และทั้งมีเสาสั้น ๆ ปักอยู่ด้วยจึงคิดว่าเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลอง แล้วเอาไม้เหลี่ยมวางเรียงเป็นตับขึ้นไปทั้งสองข้าง ถมดินกลางให้แน่นเป็นทำนบ สูงแต่เพียงสักครึ่งคลอง ถ้าถึงฤดูน้ำ ๆ ขึ้นมาท่วมเลยหลังทำนบ ก็ใช้เรือไปมาในพระนครได้ แต่เมื่อใดน้ำลดลงมาถึงทำนบก็เลิกใช้เรือ ขังน้ำไว้สำหรับราษฎรที่อยู่ในพระนครได้บริโภค

สะพานในเมือง

ตามข้างคลองเหล่านี้ ในที่ใดถ้ามีถนนผ่านมา ก็มีสะพานข้ามคลองทุกสาย ถ้าเป็นถนนสายใหญ่ก็เป็นสะพานเชิง ๒ ข้างก่ออิฐกลางเห็นจะปูกระดานเช่น สะพานป่าถ่าน สะพานชีกุน สะพานข้ามคลองในไก่ สะพานหน้าวัดบรมพุทธาราม สะพานรำเหย (เห็นจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นมาหน้าคุก) แต่บางสะพานเช่นสะพานประตูจีน สะพานประตูเทพหมีนั้นก่ออิฐตลอด กลางคลองเจาะเป็นช่องโค้งคูหา กลางใหญ่ ๒ ข้างเล็ก เป็น ๓ ช่อง สำหรับให้เรือรอดไปมาได้ และยังมีอีกสะพานหนึ่งซึ่งว่าเป็นสะพานใหญ่ในพระนคร คือสะพานช้างต่อถนนป่ามะพร้าวข้ามคลองประตูข้าวเปลือก

ตรงหน้าวัดพลับพลาไชย สะพานนี้เชิงก่อด้วยแลง และเมื่อครั้งพระนารายณ์เสด็จส่งพระเป็นเจ้า ว่าพวกวังหลังแอบซุ่มจะคอยทำร้ายในที่นี้ กับคราวเมื่อพระบรมโกษรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรเมศร์ ขุนศรีคงยศพวกเจ้าฟ้าอภัยตั้งค่ายยึดเชิงสะพานฝั่งตะวันตกไว้ จะไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้ กับอีกสะพานหนึ่งซึ่งมีชื่อแปลกกว่าสะพานเหล่านี้ เป็นสะพานข้ามคลองท่อเข้ามาในวังตอนข้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ แต่เยื้องออกไปข้างเหนือ เรียกว่าสะพานสายโซ่ เชิง ๒ ข้างก่ออิฐ ตัวสะพานจะเป็นอย่างไรตำราไม่กล่าวไปถึง แต่ลองคิดดูน่าจะเป็นสะพานหกได้ดอกกระมัง เพราะสะพานหกก็ใช้สายโซ่ และเห็นเข้าทีที่ว่าเป็นสะพานเข้าใกล้วัง ถ้าทำเป็นสะพานช้างตายตัวและมีเหตุการณ์ขึ้น ศัตรูจะข้ามเข้าประชิดวังได้ง่าย ถ้าเป็นสะพานหกเปิดได้แล้ว ถึงจะเกิดศัตรูและถ้ารู้ล่วงหน้าก็จะชักสะพานนั้นออกเสีย ไม่ให้เป็นทางเดินเข้ามาประชิดวังได้ แต่สะพานข้ามคลองอื่น ๆ นอกจากที่กล่าวมานี้เห็นจะเป็นสะพานไม้ เพราะไม่ได้พบรากอิฐที่เชิงสองข้างนั้น

บึงชีขัน

ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้มีบึงใหญ่ บึงตอนเหนือเรียกว่าบึงญี่ขัน ตอนใต้เรียกว่าบึงพระราม เห็นว่าชื่อ ๒ ชื่อนี้คงจะเป็นชื่อเพี้ยนชื่อหนึ่ง ชื่อใหม่ชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงญี่ขันนั้นคงจะเป็นชีขันซึ่งมีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล อีกชื่อหนึ่งที่เรียกว่าบึงพระราม

นั้น ก็คือเป็นบึงในบริเวณชี้ขันนั้นเอง แต่อยู่ตรงหน้าวัดพระราม แต่เดิมมาบางทีจะเรียกตอนนั้นว่า บึงหน้าวัดพระราม เพราะประสงค์จะให้เข้าใจที่ให้ง่ายขึ้น ภายหลังมาก็เรียกห้วนเข้าแต่ว่าบึงพระราม ทิ้งคำว่าหน้าวัดเสียจึงเลยเป็นชื่อของบึงนั้นว่า บึงพระรามต่อมา บึงชีขันนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่า เดิมก็จะเป็นหนองเป็นที่มีน้ำขังอยู่แล้ว หรือจะคิดให้สูงขึ้นไปจะว่าเป็นตัวหนองโสน ตามที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดารจะได้ดอกกระมัง แต่ไม่มีพยานหลักฐานอะไรนอกจากลองนึกเดา บึงนี้เดิมทีก็จะเล็ก ต่อมาเมื่อสร้างกรุง คงจะขุดเอาดินในที่แถวนี้ขึ้นถมเป็นพื้นวังและพื้นวัดมหาธาตุ วัดราชบุรณะ วัดพระรามจึงกลายเป็นใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดินเดิน ก็เลยทำเป็นถนนรีถนนขวางข้ามบึงปูอิฐตะแคงเสียทั้ง ๓ สาย เจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดบึง ตามหลังช่องนั้นคิดดูเห็นจะมีสะพานไม้ สำหรับให้คนเดินไปมาตามถนนได้ตลอด และมีทางน้ำที่จะเอาเรือนอกพระนครเข้าไปในบึงได้ ๒ ทาง ด้านใต้คลองประตูจีน คลองประตูเทพหมี คลองฉะไกรน้อย มารวมกันเข้าที่ข้างวัดสะพานนาคทางหนึ่ง ด้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่ง ในบึงมีวัดอยู่ตามเกาะหลายวัด และตึกดินก็อยู่บนเกาะในบึงนี้ด้วย ที่ขอบบึงตรงหน้าวัดพระรามออกไป มีตึกหลังหนึ่งเป็นตึกสองชั้น ตามช่องประตูหน้าต่างก่อเป็นโค้งคูหา มีทางขึ้นข้างหน้าและข้าง ๆ ตึก ตึกนี้ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตึกพระราชาคณะ

ผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่พิเคราะห์ดูเห็นจะไม่ใช่ของสำหรับวัด เพราะอยู่นอกกำแพงวัดและเป็นตึกสูง น่าจะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรเรือ ซึ่งจะโปรดให้มีประชุมเล่นเพลงสักรวาในคราวนักขัตฤกษ์ฤดูน้ำข้างในบางปี

พระราชวังเก่า

พระราชวังหลวง ตั้งอยู่ในที่ต่อกำแพงพระนครด้านเหนือริมน้ำ หันหน้าวังไปทิศตะวันออก แต่ไม่ใช่อยู่ตรงกลาง ตั้งค่อนไปข้างตะวันตกหน่อยหนึ่งและสร้างเป็น ๒ คราว เมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างกรุงเทพทวาราวดีเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปีนั้น ทรงสร้างพระราชวังในที่ซึ่งเป็น วัดพระศรีสรรเพชญ์เดี๋ยวนี้ มีปรากฏว่าได้สร้างปราสาท ๓ องค์คือ พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนตมหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คิดว่าคงจะเป็นปราสาทไม้ ภายหลังมาในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรกล่าวว่า เสด็จออกทรงศีล ณ พระที่นั่งมังคลาภิเศก ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุลงในที่ตรงนั้น พระที่นั่งมังคลาภิเศกองค์นี้ไม่ใช่เป็นปราสาทและไม่ใช่เป็นพระที่นั่งมังคลาภิเศก องค์ที่พระเจ้าปราสาททองเปลี่ยนชื่อเป็นพระวิหารสมเด็จ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีความว่า เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข ได้ชื่อพระที่นั่งในพระราชวังเดิมแต่เท่านี้ และในพระราชนิพนธ์กระแสพระราชดำริ ซึ่งทรงพระกรุณา

โปรดเกล้า ฯ พระราชทานข้าพเจ้าไว้มีว่า "คะเนดูพระราชวังครั้งนั้นปราสาท ๓ องค์ คือ พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนตมหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยอดซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาท ๔ เหลี่ยม ไม่ใช่ย่อเก็จอย่างย่อม ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็นที่ประทับสบายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตรีมุขพระราชมนเทียรและพระที่นั่งมังคลาภิเศก

ถ้าจะคะเนดูพระที่นั่งตรีมุขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุขหน้า อีก ๒ มุขเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่างพระราชวังเดิมที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นพระราชวังกรุงธนบุรี หรือในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระราชมนเทียร แต่ขนาดใหญ่เล็ก เทียบดูปราสาท คงจะไม่ใหญ่เช่นหมู่จักรพรรดิพิมานเป็นแน่ น่าที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม และที่ซึ่งตั้งนั้นก็ไหนไม่เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมังคลาภิเศกในพระราชวังเก่านี้ เป็นที่ทรงศีลหรือเป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ประทับอยู่เป็นนิจ ที่ซึ่งควรจะตั้งมีอยู่ ๒ แห่ง คือ อยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระปริตสาตราคม หรือพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง หรือพระที่นั่งมังคลาภิเศก พระที่นั่งเอกอลงกฎในพระราชวังบวรอย่างหนึ่ง หรือไม่เช่นนั้นก็อยู่ตรง

มุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระเจ้าพระอัฐิ ซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียว สมเด็จพระราเมศวรที่ไหนจะไปเห็นท้าวมนเทียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่งเป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเป็นพระที่นั่งข้างในทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออก ที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุลงในที่ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่เหมือนหอพระเจ้าพระอัฐิ ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตรีมุข และพระราชมนเทียร ตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก พระที่นั่งมังคลาภิเศกคงจะตั้งอยู่ที่วิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรงปลายตรีมุขข้างหนึ่งและข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่ง ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมบอกหนังสือพระ ก็คงจะเป็นชื่อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเป็นเช่นดุสิดาภิรมณ์อยู่มุมกำแพงท้องพระโรง แต่วิหารสามหลังเดียวนี้จะเคลื่อนคลาดจากที่เดิมก็เป็นได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมาก คงจะต้องขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมนเทียร ไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรีสรรเพชญ์เดียวนี้ คงเป็นเรือนจันทร์ แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่ง ซึ่งกั้นเป็นข้างหน้าข้างใน"

พระราชวังใหม่

ลุศักราช ๗๙๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถเสด็จเถลิงถวัลย

ราชสมบัติ ทรงพระราชอุทิศยกวังเป็นวัดพระศรีสรรเพชญ์ เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง คือองค์ที่ปลูกขึ้นเป็นปราสาทสำหรับพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ในงานพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเศกมาได้ ๔๐ ปี เท่ารัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ นั้น แต่พระที่นั่งเบญจรัตน์จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร จะได้กล่าวต่อไปภายหลัง ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏว่าได้มีพระที่นั่งมังคลาภิเศกในพระราชวังใหม่นี้อีกองค์หนึ่ง ซึ่งกล่าวในครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จออกรับแขกเมืองเชียงใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองต้องอสนีบาตเป็นไฟไหม้ โปรดให้ทำใหม่ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ

พระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท ๒ องค์นี้มีกำแพงแก้ว และในกำแพงแก้วพื้นลานหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ปูอิฐเกรียงปูน ข้างขวาพบแนวทิมดาบยังพอเห็นรูปคืออยู่ แต่ข้างซ้ายขุดกันเสียจนย่อยยับไม่เป็นรูปร่าง ในคราวที่ขุดวังทำปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้ เห็นว่าพื้นอิฐลานหน้าพระที่นั่ง มีเป็นหย่อมเป็นตอน ลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่เสมอกัน ครั้นจะเอาพื้นเดิมไว้ก็ไม่น่าดูแลอะไร จึงได้ถมดินเกลี่ยให้เรียบแล้วปลูกหญ้าเป็นสนาม

เพราะฉะนั้นขอให้ท่านผู้อ่านพึงสังเกตว่าสนามหญ้านั้น เป็นของที่ทำในครั้งนี้ จะได้เป็นที่เคยมีมาแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นเมืองหลวงก็หามิได้ และพระที่นั่งทั้ง ๒ องค์นี้เห็นกันว่าเดิมจะมีมุขยาวแต่มุขหน้าด้านเดียว มุขหลังมุขข้างสั้น ภายหลังมาก่อเพิ่มเติมต่อมุขหลังให้ยาวออกไป รอยที่ก่อต่อก็ยังเห็นปรากฏอยู่ ที่ข้างขวาพระที่นั่งสรรเพชญ์กับที่ข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ถัดมุมมุขกลางออกมา มีโรงช้างเผือกข้างละโรง คงจะเป็นโรงที่เรียกโรงยอด หลังโรงช้างเผือกมีกำแพงสกัดต่อจากกำแพงแก้วพระที่นั่งสรรเพชญ์ ไปชนกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จในกำแพงสกัดเข้าไปตอนที่ใกล้ข้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ มีที่ขังน้ำก่ออิฐถือปูนกว้าง ๖ ศอก ๔ เหลี่ยม มุมข้างล่างมีท่อทองแดงที่สำหรับจะไขเปิดปิดน้ำได้ ต่อไปข้างพระวิหารสมเด็จข้างซ้ายมีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง ยาวเกือบครึ่งพระวิหารสมเด็จ ก่อเป็นห้องหับซอยกล และมีบ่อน้ำกลมอยู่ที่ข้างผนังด้านเหนือด้วย ที่ก็จะสำหรับขังน้ำฝน ข้างขวาตอนถัดมุมมุขพระที่นั่งออกไปก็มีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งแต่ย่อมกว่าองค์ข้างซ้ายตรงระหว่างด้านหลังพระที่นั่งสรรเพชญ์กับพระวิหารสมเด็จไปทางตะวันตก ขุดพบรากพระที่นั่งหมู่หนึ่งก่อฐานอิฐพื้นปูอิฐหน้าวัวลดหลั่นหลายชั้น มีเสาไม้แก่นรายเรียงเป็นระยะกันไป เข้าใจว่า จะเป็นพระราชมนเทียรสถาน

มาในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง เมื่อศักราช ๙๙๔ ปีนั้น โปรดให้สร้างพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งให้ชื่อพระที่นั่งศรียศโสธรมหาพิมาน

บรรยงก์ ภายหลังเปลี่ยนเป็นจักรวรรดิไพชยนตมหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่บนกำแพงชั้นในด้านหน้าพระราชวังทิศตะวันออกห่างจากมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ๗ วา ห่างกับกำแพงชั้นนอก ๒ เส้น เป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไปข้างซ้ายอีก ๒ มีชาลาถมพื้นสูงเดินได้รอบตำหนักทั้ง ๓ องค์ บนชานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกมีทิมดาบ ๒ หลัง เป็นพระที่นั่งสำหรับประทับทอดพระเนตรขบวนแห่ หน้าพระที่นั่งออกไปเป็นท้องสนามหลวง กว้าง ๒ เส้น ยาว ๗ เส้น ขุดลงไปพบแต่ทราย ลึกลงไปจึงพบดิน เข้าใจว่าพื้นสนามคงโรยทราย ไม่ได้ปลูกหญ้าเหมือนทุกวันนี้ เมื่อคราวทำพิธีลบศักราช ก็โปรดให้ทำเขาพระสุเมรุราชขึ้นในที่แถวนี้ ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๐๐๒ ปี พระเจ้ากรุงอังวะแต่งทูตจำทูลพระราชสาส์นคัดค้านไม่ยอมใช้ศักราชที่ลบใหม่ คราวนั้นเสด็จออกรับแขกเมืองที่มุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้งสมเด็จพระนารายณ์รบกับพระศรีสุธรรมราชาก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่งมายืนในสนาม รับสั่งให้เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในพระราชวังชั้นใน เมื่อแผ่นดินพระเพทราชา เจ้าพระขวัญโสกันต์แล้ว ก็เสด็จออกมาทรงหัดม้าอยู่ทุกวัน หลังพระที่นั่งเข้าไปคงจะมีกำแพงคั่น และคงจะมีฉนวนออกไปบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ ทางสระแก้วฟากตะวันตกของฉนวนคงจะเป็นตำหนักและคลังต่าง ๆ ข้างฟากตะวันออกจะเป็นโรงแสง และห้องภูษามาลา โรงแสงที่ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงจะอยู่

ในที่นี้

พระที่นั่งจักรวรรดินั้น ถ้าจะเทียบกับแผนที่พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพ ฯ ก็ทำนองพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ แปลกกันแต่พระที่นั่งสุทไธสวรรย์อยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และอยู่ด้านข้าง แต่พระที่นั่งจักรวรรดิอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ด้านหน้าวัง

พระที่นั่งสุริยาศอำมรินทร์ ในพระราชพงศาวดารพึ่งออกชื่อในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายณ์มหาราชมาจากเมืองลพบุรีว่า เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่งองค์นี้ แต่ครั้งนั้นยังเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ตามนามเดิม แต่ไม่กล่าวว่าสร้างในแผ่นดินใด เมื่อศักราชเท่าใด แต่ได้พบในคำโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งพระมหาราชครูเป็นผู้แต่งในแผ่นดินนั้นก็ออกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์มาแล้ว มาในแผ่นดินพระบรมโกษแปลงนามเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ ก็คือจะให้คล้องต่อนามพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่ริมกำแพงด้านริมน้ำ ทางทิศเหนือพระที่นั่งสรรเพชญ์ แต่เห็นจะไม่สู้ใหญ่โตนัก และจะเป็นพระที่นั่งมีพื้นสูงกว่าพระที่นั่งสรรเพชญ์ ฐานพระที่นั่งตั้งสูงจากพื้น ๕ ศอกคืบ บนฐานยังมีผนังรักแร้รวมปราสาททั้ง ๔ ด้าน แต่รักแร้ด้านเหนือยังอยู่สูง ที่ผนังรักแร้พ้นจากพื้นล่างขึ้นไปอีก ๖ ศอกมีรูรอดซึ่งคิดว่าจะมีพื้นบนอีกชั้นหนึ่ง คงจะเป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตร

ข้ามกำแพงออกไปเห็นทางแม่น้ำข้างวังได้ ถ้าจะเทียบกับแผนที่กรุงเทพมหานคร ก็ทำนองกับป้อมทัศนานิกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นบนกำแพงด้านตะวันตกริมน้ำใต้ป้อมอินทรรังสรรค์ลงไปไม่สู้มากนัก เป็นแต่ป้อมทัศนานิกรอยู่บนกำแพง และเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นไปมาก แต่พระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์อยู่ในกำแพง และอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพชญ์ออกมา

ความเห็นว่าพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์องค์นี้จะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ แต่คงไม่เกินแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นไป และไม่ใช่แผ่นดินพระเพทราชา ข้อที่เห็นว่าจะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ และก่อนแผ่นดินพระเพทราชานั้น คะเนว่าเวลาที่ควรจะสร้างมีอยู่ ๒ คราว คราวหนึ่งในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกำลังทรงโปรดสร้างพระที่นั่งหลายแห่ง และทั้งพงศาวดารในรัชกาลนั้น ก็กล่าวใกล้เคียงเข้ามา หรือมิฉะนั้นก็เป็นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์ ซึ่งทรงโปรดในวิชาช่างอย่างใหม่ จะทำไว้สำหรับประทับในเวลาเสด็จเข้ามาพระราชวังหลวง ให้เป็นที่ทรงสบาย พระเพทราชาเห็นว่าพระที่นั่งองค์นี้เป็นของสมเด็จพระนารายณ์ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานไว้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ ด้วยพระองค์เป็นเจ้าของผู้สร้าง หรือเพื่อจะให้เหมาะกับที่ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาแต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ข้อที่เห็นว่าน่าจะสร้างในแผ่นดินพระเจ้า

ปราสาททองนั้น ก็ด้วยพงศาวดารกล่าวว่า ลุศักราช ๙๙๘ ปี สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้รื้อเทวสถานพระอิศวรพระนารายณ์ขึ้นมาตั้งยังซีกุน ในปีนั้นให้ยกกำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จมีความดังนี้ เห็นว่าคำที่ว่าสร้างพระวิหารสมเด็จนั้นเป็นคำเรียกก่อนมีชื่อพระวิหารสมเด็จ องค์ที่ยังเห็นฐานอยู่ทุกวันนี้ เพราะพระวิหารสมเด็จนี้ ในพงศาวดารกล่าวความชัดเจนว่า เมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปี อสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้พระที่นั่งมังคลาภิเศกที่ชื่อปราสาททอง ทรงโปรดให้ช่างจัดการก่อใหม่ปีหนึ่งสำเร็จให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ ศักราชผิดกันถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์ที่แปลงชื่อมาจากมังคลาภิเศก หรือปราสาททองนั้น ก็เป็นพระที่นั่งอยู่ในกำแพงชั้นใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้น หาต้องถึงขยายกำแพงวังไม่ หรือจะคิดว่าพงศาวดารตอนนั้นกล่าวความพ้นเผื่อ คราวที่ขยายกำแพงวังเป็นคราวสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิก็สร้างเสียแล้วแต่เมื่อศักราช ๙๙๔ ก่อน ปราสาทที่กล่าวชื่อมาเมื่อศักราช ๙๙๘ ขึ้นไปอีก ๓ ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้น ก็หาต้องขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ภายในกำแพงชั้นนอก ทั้งกำแพงข้างก็มีแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่กล่าวว่า ปราสาทซึ่งสร้างเมื่อศักราช ๙๙๘ ปี ที่ต้องยกกำแพงวังออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์นั้นเอง ด้วยมีรอยขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก

แต่เมื่อเรียบเรียงพระราชพงศาวดารเป็นเวลาภายหลังมา จะเขียนชื่อคลาดเคลื่อนไว้ก็จะเป็นได้

พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ สร้างในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อศักราช ๑๐๔๙ ปี พงศาวดารกล่าวความละเอียดว่า ได้ขุดสระเป็นคู่อยู่ซ้ายขวาแล้วก่ออ่างแก้ว และภูเขามีท่อน้ำไหลลงในสระแก้ว และทำระหัดน้ำฝังท่อ ให้น้ำเดินเข้าไปผุดในอ่างแก้ว แล้วให้ทำพระที่นั่งทรงปืนท้ายสระเป็นที่เสด็จออก กลับเอาท้ายสนมเป็นที่ข้างหน้า และทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา โปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้า ณ พระที่นั่งทรงปืน และเข้าทางประตูมหาโภคราช

พระที่นั่งองค์นี้ ตั้งอยู่ในวังด้านหลังทางตะวันตกเป็นปราสาทจตุรมุขอยู่บนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อิฐที่ก่อใช้ขนาดเดียวและก่อลักษณะอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ คือก่อมีแลงสลับเป็นชั้น คงจะทรงโปรดพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ ว่าก่อแข็งแรงมั่นคงดี จึงโปรดให้เลียนอย่างมาทำบ้าง เป็นแต่เปลี่ยนรูปและลวดลายให้ผิดกันไปเท่านั้น ที่ตรงมุขด้านหลังพระมหาปราสาทก่อเป็นแท่นอิฐมีชั้นลด เชิงแท่นมีลายบัวคว่ำทั้ง ๒ ข้าง ที่ข้างแท่นด้านในฝังท่อดินต่อแท่นเข้ามาข้างในก่อเป็นช่องเป็นตอนลึกเป็นที่ขังน้ำ เมื่อขุดลงไปในที่แถวนี้พบหินก่อเขาหลายสิบก้อน คิดว่าในที่นี้เองจะเป็นอ่างแก้ว ที่จะก่อเขามอมีน้ำพุเป็นที่เลี้ยงปลาเงินปลาทอง แท่นสูงนั้นจะเป็นที่เสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตร

ปลา ถ้าทอดพระเนตรไปทางตะวันตก ก็จะทรงเห็นปลาใหญ่ในสระ ถ้าทอดพระเนตรมาทางข้างใน ก็จะทรงเห็นอ่างแก้วปลาเงินปลาทอง และบนแท่นนี้จะเรียกพระที่นั่งโปรยข้าวตอกก็จะได้กระมัง ที่มุมสระด้านเหนือก็มีแท่นใหญ่อีกแท่นหนึ่งกว้าง ๕ วา ๒ ศอก ยาว ๑๐ วา ศอก สูง ๗ ศอก ข้างบนคะเนว่าจะมีผนังเป็นคันรอบ แต่เห็นจะถูกรื้อเสียแล้ว ที่ริมผนังข้างใน มีท่อดินเผาฝังลงมาที่พื้นดิน ห่างจากฐานอิฐใหญ่นี้มาทางตะวันออก ๗ วา มีที่ขังน้ำก่ออิฐเกรียงปูนกว้าง ๖ ศอก ยาว ๑๑ ศอกคืบ ลึก ๑ ศอก แท่นอิฐสูงนั้นคงจะเป็นที่ขังน้ำสำหรับไขไปพุในที่ต่าง ๆ แต่วิธีที่จะเอาน้ำขึ้นไปข้างบนได้อย่างไร ยังมองไม่เห็น ที่ท้ายสระด้านตะวันตกมีสะพานข้ามไปพระที่นั่งทรงปืนกว้าง ๒ วา ปักเสาเรียง ๓ แถว เสานั้นทุกวันนี้ในฤดูแล้งน้ำในสระงวดก็ยังเห็นได้ และสะพานใหม่ซึ่งทำข้ามสระในคราวนี้ ก็ทำตามแนวเดิมปักเสาริมเสาเก่า แต่ด้านตะวันออกที่จะข้ามมาจากพระที่นั่งบรรยงก์ มาหมู่พระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทพระวิหารสมเด็จนั้น ก็คงต้องมีสะพานอีกสะพานหนึ่งเป็นแน่ แต่จะอยู่ตรงที่ใดหายังไม่พบ สะพานที่ทำขึ้นใหม่ในด้านนี้ เห็นจะไม่ตรงของเดิม แต่ถ้าต่อไปตรวจพบที่เดิมเมื่อใด ก็จะย้ายไปปลูกให้ตรงกัน

ที่ริมขอบสระด้านใต้นอกเกาะพระมหาปราสาทออกไป มีรากตึกเป็นหลังเรียงไปตามรูปสระ เห็นจะเป็นตำหนักตึกเจ้าฟ้ากรมหลวง

โยธาทิพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พ้นบริเวณตำหนักตึกลงไปด้านใต้มีกำแพงกั้น แบ่งเขตข้างหน้าข้างในต่อจากกำแพงหลังวังด้านตะวันตก ตรงไปจนจดฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ กันเอาสระแก้วไว้ข้างนอกที่ริมขอบสระแก้ว ตอนด้านตะวันตกมีรากตึกคงเป็นตำหนักสระแก้ว และตำหนักศาลาลวดก็จะอยู่ในแถวนั้นเป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในพระบรมโกษ พระตำหนักสวนกระต่ายที่ขุนหลวงหาวัดประทับมาแต่เดิม จนเป็นกรมพระราชวังบวรก็คงจะอยู่ต่อลงไปที่มุมพระราชวัง ตอนตะวันตกด้านใต้ท้ายวัดพระศรีสรรเพชญ์ จะทำนองพระตำหนักสวนกุหลาบ แต่ยังไม่ได้ขุดยังบอกรูปไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างไร

เหตุซึ่งพระเพทราชามาประทับอยู่ด้านหลังวังนั้น ก็จะเป็นด้วยวังตอนหน้าของเดิมทรุดโทรม และต่อมาจนถึงแผ่นดินพระบรมโกษก็ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์ ด้านหน้าวังเก่าคงจะร่วงโรยมาก

ในพระราชวังชั้นใน มีฉนวนอยู่ที่หลังพระที่นั่งสรรเพชญ์ตรงไปพระวิหารสมเด็จ แล้วเลี้ยวซ้ายไปนอกกำแพงแก้ว เกือบจะถึงตรงที่มุขกลางพระวิหารสมเด็จ จึงเลี้ยวขวาไปเข้าวัดพระศรีสรรเพชญ์ในระยะนั้น ถ้าเลี้ยวซ้ายก็เป็นฉนวนทางไปหลังพระที่นั่งจักรวรรดิเรียกว่าฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ แต่ถ้าจะออกมาทางกำแพงด้านริมน้ำลงที่ขนานน้ำประจำท่า เรียกว่าพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรีเป็นท่าที่เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่ง ตัวสะพานท่าพระฉนวนน้ำนั้น

เป็นรูปตรีมุขหลังคาซ้อน มุงกระเบื้องละบูรูปลูกฟูกถือปูนตามบั้นลม มีลายบั้นเป็นนาคราชศีรษะเลี้ยวเลิกพังพาน ลงมาจดเชิงกลอนแทนหางหงส์ ใบระกาบั้นเป็นกระจังรูปเทพนมถวายกร บนหลังคาหน้าบรรณที่อกไก่ บั้นเป็นพรหมสี่หน้าแทนช่อฟ้าลายหน้าบรรณด้านข้างเหนือที่เรือประทับ บั้นเป็นรูปนารายณ์สี่กรทรงครุฑ หน้าบรรณด้านข้างบั้นเป็นรูปเทพสุริยมณฑลสถิตในบุษบก มหาพิไชยราชรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย ต่อหลังศาลาท่าฉนวนมีกำแพงฉนวน ๒ แถวเนื่องขึ้นไปจดประตูใหญ่ที่กำแพงพระนคร ราษฎรเรียกว่าประตูฉนวนชั้นนอก แต่ชื่อหลวงปรากฏว่าประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก ถัดประตูนั้นเข้าไปในพระนครก็เป็นกำแพงฉนวน ๒ แถว ไปจดประตูคูหาที่กำแพงเขื่อนเพชรพระราชวังชั้นใน ชื่อประตูคูหาภพชล ที่คนเรียกว่าประตูฉนวนใน ยายจ่าแว่นรักษาอยู่ที่ศาลาดินภายในประตู และที่กำแพงฉนวนทั้ง ๒ ข้างนั้น มีประตูหูช้างข้างละประตู สำหรับปิดกั้นกันคนไว้ ที่ที่ปลูกสะพานพระฉนวนในคราวนี้ ก็ปลูกตรงออกมาจากแนวท่าเก่า แต่ไม่ได้ตรงที่เดิมทีเดียว เพราะถมดินทำถนนใหญ่ออกมาริมน้ำ ในที่นี้เดิมคงจะเป็นในแม่น้ำสะพานใหม่นี้คงจะเกินที่สะพานฉนวนเก่าออกมามาก ที่เก่าคงจะราวมุมกำแพงวัดใหม่ซึ่งพระยาไชยวิชิตสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๓ นั้น ต่อขนานน้ำประจำท่าลงไปทางท้ายสนมที่ริมน้ำ มีฐานอิฐก่อยื่นออกไปเข้าใจว่าเป็นที่ตั้งระหัด

อนึ่ง ในกฎมนเทียรบาลออกชื่อพระที่นั่งสนามไชย สนามจันทร์ และพิมานรัถยา ในพงศาวดารตอนแผ่นดินพระยอดฟ้ากล่าวว่า พระที่นั่งพิมานรัถยาเป็นหอพระข้างหน้าท้าวศรีสุดาจันทร์ออกไปเที่ยวเล่นพบกับพันบุตรศรีเทพก็เกิดรักใคร่กันแต่นั้นมา จนถึงเลื่อนให้เป็นขุนวรวงษาธิราชและคิดอ่านกำจัดพระยอดฟ้า ยกราชสมบัติให้เป็นเจ้าแผ่นดิน

อนึ่ง พระที่นั่งที่มีชื่อมาในบานแผนกกฎหมาย นอกจากพระที่นั่งมังคลาภิเศก หรือพระวิหารสมเด็จกับพระที่นั่งเบญจรัตน์แล้ว ยังมีชื่อพระที่นั่งมงกุฎพิมาน พระที่นั่งบุษยกมาลามหาปราสาท พระที่นั่งดิลกมาลามหาไพชยนตปราสาท พระที่นั่งจตุรมุขมหาปราสาท พระที่นั่งสุวรรณมหาปราสาท พระที่นั่งท้องพระโรงตรีมุขบังตรา พระเสาวคนธกุฎี แต่ชื่อพระที่นั่งที่ว่ามานี้ บางชื่อจะเรียกเป็นพิเศษในบางชื่อก็จะเป็นชื่อเฉพาะส่วนพระมหาปราสาท พระที่นั่งย่อม ๆ ก็จะมี แต่องค์ใดจะอยู่ที่ใดเหลือวิสัยที่จะเดาชี้

ตำหนักหนองหวาย

ตำหนักหนองหวาย ที่พระพุทธเจ้าเสือครั้งยังเป็นกรมพระราชวังบวร ลวงเจ้าพระขวัญไปสำเร็จโทษนั้น คงจะอยู่ริมสระหนองหวายเห็นจะไม่สู้ห่างไกลกันนัก

ตำหนักน้อยใหญ่เรือนโรงหวัยคลังต่าง ๆ คิดว่าจะเป็นเครื่อง

ไม้มากกว่าก่ออิฐ เมื่อขุดลงไปถึงระดับพื้นเดิม โดยมากพบแต่กระเบื้องมุงหลังคากับมูลเถ้าและโคนเสาไม้แก่น ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเครื่องเรือนไม้

ศาลาลูกขุนใน

ศาลาลูกขุนใน ชั้นแรกคงจะอยู่ตอนหน้าวังด้านตะวันออก เพราะปรากฏว่า เมื่อวันที่สมเด็จพระนารายณ์ยกไปจับพระศรีสุธรรม-ราชา สมเด็จพระนารายณ์ทรงช้างพระที่นั่งมาหยุดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระศรีสุธรรมราชาทรงช้างออกมายืนอยู่หลังศาลาลูกขุน สมเด็จพระนารายณ์ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพง หน้าศาลาลูกขุน ไพร่พลทั้งสองฝ่ายได้รบพุ่งกัน พระศรีสุธรรมราชาต้องปืนที่พระพาหุ สมเด็จพระนารายณ์ต้องปืนที่หลังพระบาทซ้าย พระศรีสุธรรมราชากลับช้างพระที่นั่งหนีไปวังหลัง สมเด็จพระนารายณ์ก็เข้าพระ-ราชวังได้ ตอนนี้คิดว่าศาลาลูกขุนจะอยู่ในที่หน้ากำแพงชั้นในแถวประตูมงคลสุนทร ตั้งแต่แผ่นดินพระเพทราชาเสด็จลงไปประทับอยู่ท้ายวัง คราวเมื่อสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ได้โปรดให้สร้างศาลาลูกขุนในซ้ายขวาขึ้นที่ท้ายสระ คงจะอยู่ในที่นอกสระออกมาด้านเหนือ เพราะมีความในแผ่นดินพระบรมโกษว่า เมื่อคราวจะชำระกรมพระราชวังเสนาพิทักษ์ ซึ่งเป็นชู้กับเจ้าฟ้านิ่มเจ้าฟ้าสังวาลย์ รับสั่งให้หากรมพระราชวัง ๆ ทรงเรือพระที่นั่งเสด็จมาจะขึ้นฉนวน

วังหน้า มหาดเล็กที่ล่วงหน้ามารับเสด็จกราบทูลว่า ประตูเสาธงไชยปิด จึงล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่าประตูฉนวนก็ปิด เรือพระที่นั่งล่องลงมาเสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงเสลี่ยงมาถึงศรีสำราญ ทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ที่ศาลาลูกขุนท้ายสระเป็นอันมาก จึงให้กลับพระเสลี่ยง หลวงศรีพวังกราบทูลว่าขอเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ จึงเสด็จไปเฝ้าที่ทิมดาบในจดหมายเหตุซึ่งอ้างว่า เป็นคำให้การของขุนหลวงหาวัดว่า ศาลาลูกขุนในใหญ่ ๓ หลังแฝด มีช่อฟ้าหางหงส์หน้ามุขชะโงก มีสระน้ำอยู่หน้าศาลาลูกขุนสำหรับพิสูจน์ลูกความให้ดำน้ำในสระนั้น แต่พื้นที่ในพระราชวังชั้นนอกก็หามีสระที่ควรจะดำน้ำได้ไม่ มีสระเดียวแต่สระหนองหวายก็เป็นสระอยู่ในกำแพงชั้นใน และเห็นว่าจะเป็นที่พิสูจน์ลูกความไม่ได้ เพราะพื้นในพระราชวังสูงกว่าระดับน้ำในฤดูแล้ง ถ้าจะให้สระหนองหวายมีน้ำถึงแก่พอที่คนจะดำได้ ก็จะต้องลึกไม่ต่ำกว่า ๕ วา แต่พิเคราะห์ดูสระนั้น เห็นจะไม่สู้ลึกนัก จะเป็นแต่สระสำหรับขังน้ำไว้ใช้ในพระราชวัง การพิสูจน์ดำน้ำนี้ เข้าใจว่าพิสูจน์กันในแม่น้ำใหญ่ เพราะในคำโองการที่อาลักษณ์อ่าน ก็มีแต่แช่งให้ผีสางจรเข้เงือกงูเข้าทำอันตรายผู้กล่าวเท็จ ซึ่งเห็นว่าเป็นของที่มีประจำท้องที่ และมีเค้ามูลที่จะประกอบเหตุผลได้อีกอย่างหนึ่ง คือในเรื่องขุนช้างขุนแผน ถึงแม้ว่าท้องเรื่องจะเป็นนิทาน ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุที่เป็นหลักฐานก็จริง แต่หนังสือเรื่องนั้นนักปราชญ์ทั้งหลายได้ยอมรับรองว่าเป็น

สำนวนที่แต่งไว้แต่ครั้งกรุงเก่า กิริยาอาการของคนที่ออกชื่อมาในนิทาน หรือภูมิลำเนาซึ่งว่ามาในหนังสือเรื่องนั้น ผู้แต่งคงจะแต่งเทียบเอาตามที่ได้เคยเห็นการเป็นอย่างไรในเวลานั้น ในตอนที่ว่าด้วยขุนช้างกับพระไวยพิสูจน์ตัว กล่าวว่าพิสูจน์ดำน้ำที่หน้าท่าฉนวน จึงเห็นว่าการพิสูจน์ดำน้ำไม่ได้ดำในวัง ถึงจะมีสระที่ใกล้ศาลาลูกขุน ก็คงเป็นสระขังน้ำสำหรับใช้การอื่น

ศาลหลวง

ศาลาลูกขุนนอก คือศาลหลวง คงจะอยู่ภายในกำแพงชั้นนอก ไม่สู้ห่างนัก คงจะอยู่มาทางตอนใกล้กำแพงด้านริมน้ำด้วยในที่นี้ เมื่อขุนวังได้พบดินประจำผูกสำนวนมีตราเป็นรูปต่าง ๆ และบางก้อนก็มีรอยหยิกเล็บมือ ศาลหลวงคงจะถูกไฟไหม้เมื่อเสียกรุง ดินประจำผูกสำนวนจึงสุกเหมือนดินเผา

โรงราชยาน

ที่หน้ากำแพงชั้นในใต้ประตูมงคลสุนทรนั้น ขุดพบรากก่ออิฐอีกหมู่หนึ่ง กรมหลวงดำรงรับสั่งว่าเป็นโรงราชยาน ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระองค์ท่านเคยทรงเห็นโรงราชยานอยู่ในแถวนอกประตูพิมานไชยศรีซึ่งบัดนี้เป็นห้องมหาดเล็กเวรสิทธิ

หอแปลพระราชสาสน์

ได้ขุดพบรากตึกหลังหนึ่ง อยู่ในกำแพงชั้นนอกกว้าง ๒ วา ยาว ๖ วาเป็น ๓ ห้อง ที่ตรงนี้น่าจะเป็นหอแปลพระราชสาสน์

โรงช้าง

อนึ่ง ในหนังสือโบราณหลายฉบับกล่าวว่า ริมสนามภายในกำแพงชั้นใน ระหว่างพระวิหารสมเด็จกับพระที่นั่งสรรเพชญ์ มีโรงช้าง แต่เมื่อได้ตรวจดูก็ได้พบแต่อิฐก่อขึ้นเป็นพื้นอยู่ริมกำแพงยาวเป็นแถวเนื่องกันไป บางทีจะเป็นพื้นโรงช้างก็ได้

โรงม้า

โรงม้าพระที่นั่งนั้น ว่าอยู่ในพระราชวัง แต่โรงม้าแซงม้าใช้ราชการ อยู่นอกกำแพงวังชั้นนอก ตั้งต้นแต่หลังวัดธรรมิกราชไปจนตรงที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรด

กำแพงวัง

กำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านหน้า กั้นต่อจากกำแพงเมืองที่ริมท่าคั่น ตรงไปหลังวัดธรรมิกราชเลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระศรี-สรรเพชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ พอหมดเขตวัดจึงเลี้ยวตรงไปทางด้านตะวันตกหักมุมเลียบขึ้นไปริมคลองท่อ บรรจบ

กำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ กำแพงชั้นในกั้นต่อจากกำแพงเมืองที่ใต้ประตูท่าปรายห่างหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์ ๒ เส้นเศษ ขึ้งตรงไปชนหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ บรรจบกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์อีกสายหนึ่งกั้นจากด้านตะวันตกตรงมาตะวันออก ถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์ เส้นนี้เป็นกำแพงแบ่งข้างหน้าข้างในคือตอนเหนือเป็นข้างในหมู่พระที่นั่งบรรยงก์ตอนใต้เป็นข้างหน้า คือหมู่ตำหนักสระแก้วและสวนกระต่าย กำแพงสายนี้เมื่อถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพชญ์แล้ว เลี้ยวขึ้นมาข้างเหนือ จวนจะใกล้ถึงพระที่นั่งข้างพระวิหารสมเด็จจึงเลี้ยวไปทางตะวันออก บรรจบกำแพงวังชั้นในด้านตะวันออกด้านเหนือห่างจากกำแพงเมือง ๑๐ วาเศษ มีกำแพงกั้นต่อจากกำแพงวังชั้นในด้านหน้าอีกสายหนึ่ง ตรงไปในระหว่างพระที่นั่งสรรเพชญ์กับพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ แล้วไปหักมุมเลี้ยวที่ข้างพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ บรรจบกำแพงเมือง กำแพงวังชั้นนอก หนา ๖ ศอก เชิงเทินกว้าง ๓ ศอกคืบมีเศษ สูงขาดปลายใบเสมา ๘ ศอกคืบ กำแพงชั้นในคิดว่าจะสูงในราวนี้ แต่เห็นจะบางกว่า

ป้อมรอบวัง

ป้อมที่มีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล คือป้อมท้ายสนมป้อมท่าคั่นป้อมศาลาสารบาญชี ป้อมศาลาพระมงคลบพิตรป้อมมุมวัดรามาวาสป้อมสวนองุ่นแต่ ๖ ป้อมเท่านั้น แต่เมื่อได้ตรวจดูพื้นที่พบเค้าป้อมที่

ปากคลองท่อ เป็นป้อมกำแพงเมืองอยู่มุมวังด้านหลังข้างเหนือ คงเป็นป้อมท้ายสนมแน่ ต่อขึ้นมาที่ริมฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี คิดว่าคงจะมีอีกป้อมหนึ่ง แต่ที่นี้ตรวจไม่ได้ ด้วยพระยาไชยวิชิต ในรัชกาลที่ ๓ สร้างวัดคร่อมไว้ ต่อขึ้นมาถึงป้อมริมท่าวัดธรรมิกราช คือที่ชื่อป้อมท่าคั่น เป็นป้อมมุมวังด้านหน้าข้างเหนือ ต่อไปด้านตะวันออกคงมีป้อมศาลาสารบาญชีอยู่กลางระยะกำแพงแต่ยังขุดค้นไปไม่ถึง พ้นจากป้อมนี้ไปก็ถึงป้อมมุมวังด้านหน้าข้างใต้ ตามลำดับในกฎมนเทียรบาลว่าพ้นป้อมศาลาสารบาญชีไปแล้ว ถึงป้อมศาลาพระมงคลบพิตร แต่ป้อมศาลาพระมงคลบพิตรจึงถึงป้อมมุมวัดรามาวาส เห็นว่าน่าจะเรียงชื่อไขว้ลำดับ ถึงแม้จะคิดว่าเดิมพระมงคลบพิตรอยู่ข้างหน้า ก็คงจะอยู่ในแถวข้างวัดพระรามคงไม่ใช่อยู่หน้าวัดพระราม เมื่อป้อมมุมวังเรียกว่าป้อมศาลาพระมงคลบพิตรแล้ว ป้อมต่อเข้าไปจะเรียกป้อมมุมวัดรามาวาสไม่ได้ เพราะหมดอาณาเขตวัดพระรามแล้ว จึงเห็นว่าป้อมมุมวังด้านหน้าข้างใต้คงเรียกป้อมมุมวัดรามาวาสเป็นแน่ ต่อมาข้างด้านใต้มีอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งนับตามลำดับในกฎมนเทียรบาลก็จะต้องเรียกว่า ป้อมมุมวัดรามาวาส แต่โดยที่กล่าวมาแล้วว่า ในกฎมนเทียรบาลลำดับชื่อคลาดเคลื่อนจากแผนที่ จึงเห็นว่าป้อมนี้ คงเป็นป้อมศาลาพะรมงคลบพิตร เพราะอยู่หน้าวิหารพระมงคลบพิตร ต่อมาถึงมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง แต่ไม่ได้พบที่มาว่าจะมีชื่อเสียงอย่างไร ต่อลงไปที่มุมวังด้านหลังข้าง

ตะวันตก ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นป้อมสวนองุ่น รวมทั้งหมดคงจะมี ๘ ป้อม

รูปป้อมรอบพระราชวัง ถ้าเป็นป้อมมุมวังก็ก่อยื่นออกไปจากกำแพงทั้ง ๒ ข้าง ถ้าเป็นป้อมกลางวัง ก็ก่อยื่นออกไปเป็นเหลี่ยมรูปรี ในป้อมชั้นบนคิดว่าจะปูกระดาน เพราะพบรรอดอยู่รอบข้างแต่ชั้นล่างใต้พื้นคงโปร่ง มีช่องคูหาออกจากกำแพงวังเข้าไปในป้อมได้ ที่ใต้กำแพงป้อมลงมา สูงจากพื้นดินราวศอก มีช่องข้างในกว้างเกือบ ๒ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเรียวไปถึงข้างนอกเป็นช่องกลมวัดผ่าศูนย์กลางได้ ๒๐ นิ้ว เข้าใจว่าจะเป็นช่องสำหรับสอดปากกระบอกปืนออกมายิงข้าศึกข้างนอกในที่ต่ำอีกทางหนึ่งด้วย

ประตูวัง

ประตูพระราชวังตามที่มีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล คือประตูฉนวนน้ำประจำท่า อีกชื่อหนึ่งเรียกประตูมหาไตรภพ ชลทวารอุทก ประตูเสาธงไชย ประตูช้างเผือก ๓ ประตูนี้เป็นประตูวังชั้นนอก และได้พบในจดหมายเหตุรายการพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ มีชื่อประตูท่าปปรายอีกประตูหนึ่ง ใต้ประตูฉนวนลงไปตอนท้ายสนมก็คงจะมีประตูอีก ด้วยได้พบแผนที่ในหนังสือของเคมเฟอร์ ซึ่งมากรุงเก่าในแผ่นดินพระเพทราชาลงไว้ว่า มีประตูยอดแถวข้างวังด้านริมน้ำ ๔ ประตู ประตูไม่มียอดที่จะเป็นช่องกุฎ ๓ ประตู ด้านหน้าวังชั้นนอกในแผนที่

ลงไว้มี ๒ ประตู แต่ประตูที่แรกถึงคงจะเป็นประตูจักรมหิมา เพราะมีความในจดหมายเหตุ ครั้งราชทูตเชิญพระราชสาส์นไปลังกาว่าดังนี้ " ณ วันศุกร เดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๑๔ ปีวอก จัตวาศก เพลาย่ำฆ้องแล้ว ๖ บาท เชิญพระมรฎปพระพุทธรูปหิน พระธรรมและพระราชสาส์นและเครื่องมงคลบรรณาการ ลง ณ ฉนวนท่าขึ้นใหม่ ณ ท่าคั่น แล้วเชิญพระมรฎปใส่พระราชสาส์น เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีพิมานไชย พระอุบาลี ๑ พระอริยมุนี ๑ พระสงฆ์อันดับ ๑๕ รวม ๑๗ รูป ลงเรือศรีผ้าแดงไปบำรุงพระศาสนา ณ กรุงศรีวัฒนบุรี" ต่อไปจนสุดมุมวังด้านหน้าข้างใต้ก็มีเค้าประตูอีก ๒ แต่ชื่อไรไม่ได้ความ เลี้ยวมาข้างวังด้านใต้คงจะมีประตูหนึ่ง แล้วถึงอีกประตูหนึ่ง ซึ่งอยู่มุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ ประตูนี้คงจะชื่อประตูนครไชย ซึ่งเป็นฉนวนออกพระเมรุ ที่พระบรมโกษเสด็จในงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ต่อลงไปในด้านข้างวัดพระศรีสรรเพชญ์ ก็มีประตูอีกประตูหนึ่ง ประตูนี้ไปออกหน้าวิหารพระมงคลบพิตร ถ้าเวลามีการพระศพ เห็นจะเป็นประตูฉนวนสำหรับข้างในไปพระเมรุ ด้านหลังวัดพระศรีสรรเพชญ์ก็มีประตู ซึ่งคิดว่าจะเป็นประตูหูช้างอีกประตูหนึ่ง ที่กำแพงวังต่อมุมวัดพระศรีสรรเพชญ์ มีประตูหลังคาคูหาซ้อนสองชั้น เลี้ยวไปด้านตะวันตกท้ายพระที่นั่งบรรยงก์ ก็มีประตูมหาโภคราช ตามระยะที่กล่าวมานี้ คิดว่าจะมีประตูอื่นอีกแต่ยังขุดค้นตรวจไปไม่ทั่ว จะลงไว้ก่อนก็เกรงคลาดเคลื่อน ที่กำแพงชั้นในตรงข้ามพระที่นั่งสุริยาศน์-

อำมรินทร์ มาทางตะวันออกมีประตูหนึ่ง ที่กำแพงข้างระหว่างพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ กับพระที่นั่งสรรเพชญ์ มีประตูหนึ่ง มาถึงตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพชญ์มีอีกประตูหนึ่ง ต่อมาถึงหน้าพระวิหารสมเด็จมีอีกประตูหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทรเพราะเป็นประตูอยู่ทางใต้ ข้อที่เห็นว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทรนั้น ก็ด้วยเมื่อคราวพระเจ้าทรงธรรมไปประชุมพรรคพวกอยู่ที่วัดมหาธาตุ ครั้งนั้นคงจะเดินมาทางถนนตลาดเจ้าพรหม เข้ากำแพงชั้นนอกได้ คงจะเลี้ยวมาข้างขวาก็ถึงประตูนี้ก่อน ถ้าเข้าประตูนี้ได้แล้วก็เป็นอันเข้าวังชั้นในได้ และเมื่อพระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ยกพลมาจับพระเชษฐาก็กล่าวว่า ขึ้นที่ประตูไชยมาพ้นประตูมงคลสุนทร เพราะฉะนั้นประตูกำแพงชั้นใน ประตูใดที่เป็นทางเข้าข้างในได้และถึงก่อนประตูนั้นต้องเป็นประตูมงคลสุนทร ประตูแสดงรามก็คงจะอยู่ต่อประตูมงคลสุนทรลงไป แต่คงอยู่นอกกำแพงคั่นสายใน ประตูอื่นที่มีชื่อมาเช่นประตูพระพิฆเนศวร ประตูศรีสรรพทวาร ประตูพลทวารก็คงเป็นประตูชั้นใน ที่กำแพงคั่นท้องสนามหลวงมีประตู เรียกว่าประตูตัดขวา และที่แถวสระแก้วก็มีประตูตัก คิดว่าจะเป็นประตูหูช้าง ไม่ใช่ประตูยอดหรือประตูซุ้ม

รูปประตูพระราชวังเห็นจะเป็น ๔ อย่าง ประตูชั้นนอกด้านข้างริมน้ำและด้านหน้า คงจะเป็นประตูยอดมณฑป เพราะเมื่อขุดตรวจดูในแถวเหล่านั้น พบแต่หลุมเสาประตูมีรอยยักล้ำไปทางข้างกำแพงข้างนอก

ข้างใน และไม่มีกะเปาะก่อย่อไม้ที่ช่อง ประตูกำแพงชั้นในด้านหน้า คงเป็นยอดปรางค์ ด้วยได้ขุดพบช่องประตูและซุ้มชั้นยอดก่ออิฐเป็นปรางค์ กะเปาะข้างประตูย่อไม้สิบหก และอีกรูปหนึ่งคงเป็นหลังคาคูหาซ้อนสองชั้น เหมือนประตูด้านข้างใต้ซึ่งยังเห็นอยู่จนทุกวันนี้ ประตูตัดนั้นก็คงเป็นประตูหูช้าง เห็นจะ ๔ อย่างเท่านี้

ที่ทำพระเมรุในเมือง

ที่นอกกำแพงพระราชวังด้านใต้ ในที่ว่างต่อพระวิหารแกลบออกไป เป็นที่ทำพระเมรุในเมือง ที่พระเมรุเดิมแต่ครั้งพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ว่า ทำในที่ซึ่งเป็นวัดพระราม ครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ทรงสร้างวัดพระรามขึ้นในที่ถวายพระเพลิงสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ตั้งแต่นั้นมาการพระเมรุ คงจะยกมาตั้งทำในที่หลังวัดพระรามในลานซึ่งได้กล่าวมานี้

ต่อที่ทำพระเมรุออกไปข้างใต้ มีคลองแยกมาจากคลองท่อเรียกว่าคลองนครบาล เข้ามาตอนกลางเป็นบึงใหญ่ กลางบึงมีเกาะเป็นที่คุกขังนักโทษ พ้นเกาะคุกออกไปริมถนนตะแลงแกงหน้าวัดเกษเป็นที่หอกลอง โคนเสาหอกลองยังเหลือจมดินอยู่เป็นเสาไม้แก่นขนาดใหญ่ ถนนข้างหอกลองตรงไปวังหลังมีสะพานข้ามคลองท่อเดี๋ยวนี้เรียกสะพานรำเหย คิดว่าคงจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นอยู่หน้าคุก น่าจะเรียกเพี้ยน

โรงเรือพระที่นั่ง

โรงเรือพระที่นั่ง ตามหนังสือโบราณกล่าวไว้ว่าอยู่ที่ใต้วัดเชิงท่า ในแผนที่หนังสือมองสิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชสาส์น พระเจ้าหลุยที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรี ในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราชก็ลงไว้ในที่ตรงนั้น กับลงไว้ว่าที่เหนือป้อมเพชรขึ้นมา ตรงหน้าวังพนัญเชิงข้ามเป็นอู่เรือทะเลด้วยอนึ่งในที่ระหว่างตั้งแต่วัดเชิงท่าไปวัดพนมโยงนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในเวลานี้ ผู้ที่ได้รับคำบอกเล่าสืบต่อกันมา ก็ว่าเป็นที่โรงเรือหลวง ยังมีลำรางอยู่ลำหนึ่ง ชาวบ้านเรียกกันว่าคูไม้ร้อง ก็คงจะเป็นอู่ที่เอาเรือหรือมาดเรือพระที่นั่งไว้ และจะมีเหตุขึ้นอย่างไร ซึ่งทำให้คนเข้าใจว่านางไม้มาดเรือที่อยู่ในอู่นั้นร้อง จึงเลยเรียกว่าคูไม้ร้องต่อมา ที่ข้างคูไม้ร้องหลายปีมาแล้ว มีผู้ขุดหลุมจะปลูกเรือนได้พบเรืองมอยู่ใต้ดินก็ไม่อาจปลูกในที่ตรงนั้น ต้องเลื่อนที่ไปใหม่ แต่เรือพระที่นั่งกับเรือขบวนใหญ่น้อย เห็นจะอันตรายไปเสียก่อนกรุงแตกมาก ด้วยเมื่อครั้งพระเจ้าอลองพราญี ยกทัพเข้ามาตีกรุง ในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์นั้น ทรงโปรดให้ถอยเรือพระที่นั่งกิ่ง. ไชย. ศรี. กราบ และเรือดั้งเรือกันเรือศีรษะสัตว์ทั้งหลายใหญ่น้อย กับทั้งกำปั่นและเรือรบ ลงไปไว้ที่ท้ายคู พม่ายกลงไปตีท้ายคูแตก แล้วเผาเรือพระที่นั่งกับกำปั่นและเรือรบเสีย เข้าใจว่าจะเหลืออยู่ไม่กี่ลำ ครั้นเมื่อมังมหานรธากับเนเมียวยกมาตีกรุงแตกในครั้งหลัง ได้ความว่า

ปะกันวุ่นแม่ทัพทางใต้ เอาเรือพระที่นั่งกิ่งไปขึ้นตะเข้ที่ท่าดินแดงชักเข็นไปลงลำน้ำสมิออกปากน้ำเมืองเมาะตะมะ ส่งไปถวายเจ้าอังวะลำหนึ่ง แต่ปืนพระพิรุนซึ่งพม่าเอาไปพร้อมกับเรือพระที่นั่งกิ่งนั้น พม่าเห็นว่าใหญ่นัก จะขนยกชักลากไปไม่ไหว จึงเข็นขึ้นที่วัดเขมาเอาดินดำบรรจุเต็มกระบอกจุดเพลิงระเบิดเสียเก็บแต่ทองไป อนึ่งโขนเรือพระครุฑพาห ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์ทุกวันนี้ ก็คงจะเป็นโขนที่ตัวเรือชำรุดจะอยู่ต่างหากหรืออย่างไรจึงไม่เป็นอันตราย เมื่อกรุงแตกแล้วจึงมีคนเก็บเอามาทำศาลขึ้นไว้นับถือเป็นเทพารักษ์ เดิมว่าศักดิ์สิทธิ์นัก มีละครแก้บนกันไม่เว้นเดือน ครั้นมาเมื่อรัตนโกสินทร ศก ๑๒๑ ศาลพัง จึงได้เก็บมารักษาไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์ ที่อู่เรือทะเลซึ่งมีในแผนที่หนังสือลาลูแบร์ ที่แถวนั้นขุดนั้นมีทรายมูลขึ้นเป็นพื้นสูงถึงตลิ่งแต่เมื่อสัก ๕-๖ ปี นี้มาเจ้าของบ้านขุดบ่อที่หลังเรือน พบเรือทะเลใหญ่ลำหนึ่งกว้างเห็นจะราว ๑๐ ศอก หรือ ๓ วา แต่ยาวจะเท่าใดไม่ได้เห็นตลอด เพราะเรือนเจ้าของบ้านปลูกคร่อมอยู่มาแต่เดิมที่เรือจมอยู่นั้น ถ้าจะถึงฤดูแล้งน้ำในบ่องวดแล้ว ไปดูเมื่อใดก็ได้เห็นเสมอ

วังหน้า

ที่ประทับพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรเดิมจะอยู่ที่ใด พงศาวดารไม่ได้กล่าว พึ่งมากล่าวในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชา เมื่อได้ราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระนารายณ์ราชนัดดาเป็นอุปราช เสด็จ

ประทับอยู่ ณ พระราชวังบวรสถานมงคล ตามท้องเรื่องที่ว่าด้วยแผนที่พระราชวังบวร ก็เป็นที่พระราชวังจันทร์เกษมเดียวนี้ สมเด็จพระนารายณ์ เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังนี้ ตลอดจนถึงเวลาที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นมาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้หลวงสรศักดิ์เป็นพระมหาอุปราช เสด็จไปอยู่ ณ วังจันทร์ เฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้าเพชร ประดิษฐานที่กรมพระราชวังบวร แต่มิได้ว่าให้ชัดว่าโปรดให้ไปประทับอยู่ที่ใด แต่ก็เป็นอันเข้าใจได้ว่าคงประทับอยู่ที่วังจันทร์นี้ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพรประดิษฐานในที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร เสด็จมาประทับในพระราชวังจันทร์เกษม จนถึงเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วก็ยังประทับอยู่อีก ๑๓ ปี ถึงจุลศักราช ๑๑๐๖ จึง เสด็จลงไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ข้อที่สมเด็จพระนารายณ์หรือพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกษ ได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังบวร ไม่เสด็จลงไปประทับที่วังหลวงนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงกลัวพวกข้างวังหลวง เพราะเมื่อแรกได้ราชสมบัติได้ฆ่าพวกวังหลวงเสียมาก ต่อมาภายหลังตั้งขุนนางใหม่ขึ้นแทน และเห็นจะค่อยหายทรงกลัวแล้ว จึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในแผ่นดินพระบรมโกษ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าธรรมาธิเบศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์ เป็นกรมพระราช-

วังบวร ก็เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทร์เกษม ภายหลังกรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญา ด้วยโทษที่เป็นชู้กับเจ้าฟ้านิ่ม เจ้าฟ้าสังวาลย์ จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิจ เป็นกรมพระราชวังบวร แต่หาได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังจันทร์เกษมไม่ คงประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระ-ราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ประทับมาแต่เดิมได้ความตามพระราชพงศาวดารแต่เท่านี้ หาได้ความว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้มีมาแต่เมื่อใด และเหตุใดจึงชื่อวังจันทร์ไม่ ในคำให้การขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระ-ราชวังบวรสถานมงคล คือวังหน้าเก่านั้นตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่านั้นแคบ ภายหลังจึงยกวังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรงของพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า มีความเพียงเท่านี้ แต่ก็มิได้ระบุบอกไปให้ชัดเจนว่า วังหน้าเดิมตั้งอยู่ที่ใด และวังจันทร์นั้นเดิมเป็นของใคร จึงมาเฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร แต่เมื่อได้พิเคราะห์ตรวจค้นความในพระราชพงศาวดารให้ถ้วนถี่แล้ว จะเห็นได้ว่าตำแหน่งพระมหา-อุปราชแต่เดิมมาเป็นเจ้า ครองเมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ หาได้ประทับอยู่ในพระนครเหมือนดังในชั้นหลังไม่ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชาก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ไปครองเมืองพิษณุโลก และต่อมามีความปรากฏว่า เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ ปีกุน เดือน ๑๑ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลก

สถิตอยู่ ณ วังใหม่ คำที่เรียกว่าวังใหม่ในที่นี้ คงจะหมายว่าวังนั้นพึ่งแรกสร้าง และวังซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้น จะเป็นวังเล็กน้อยก็ไม่ได้ คงต้องเป็นวังใหญ่ และวังใหญ่โตเช่นนั้น จะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จมาก็คงไม่ใช่น้อย จะเที่ยวยุ่มย่ามละเล้าละลุมไปถึงข้างวังหลวง ก็จะพาให้มีเหตุคนสงสัย วังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ที่สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะเท่าด้านข้อหน้าคือที่วังจันทร์เดียวนี้ จึงเห็นว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้เอง ที่เรียกว่าวังใหม่ในครั้งนั้น เพราะในแถวนี้เดิมเป็นที่ชานพระนครซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่าอยู่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขยายกำแพงเมืองลงไปถึงขอบริมน้ำ แต่ก็ไม่สำเร็จ ด้วยเวลานั้นกำลังติดพันอยู่กับศึกหงสาวดี พึ่งมาสำเร็จในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อได้ขยายกำแพงออกไปแล้ว ที่ในแถวนั้นก็คงจะเปลี่ยวว่างไม่ใคร่มีบ้านเรือนราษฎร และด้านข้อหน้านี้เป็นด้านสำคัญ ทัพมอญพม่า เขมร มาคราวใด ก็มักจะเข้าตีทางด้านนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องเอาวังเจ้าใหญ่นายโตเข้ามาตั้ง สำหรับจะได้เป็นกำลังรับรองข้าศึก และยังมีข้ออื่นที่จะประกอบให้สมเหตุผลได้อีก คือ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรพาพระมหาเถรคันฉ่องกับพระยาเกียรติ พระยาพระราม มาจากเมืองมอญนั้น พระมหาธรรมราชา โปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ ให้พระยาเกียรติพระยาพระราม อยู่บ้านขมิ้นวัดขุนแสน ซึ่งพระมหา

ธรรมราชาโปรดให้พระยาเกียรติพระยาพระราม มาอยู่ที่บ้านขมิ้นนั้น ก็ด้วยบ้านขมิ้นอยู่ใกล้พระราชวังสมเด็จพระนเรศวร พระยาเกียรติพระยาพระรามเป็นผู้มีคุณต่อสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นผู้ทรงพาลงมา จะได้ให้รับความอุปการะ หรืออีกอย่างหนึ่งถ้าว่าด้วยไว้ใจ ก็จะได้คอยระวังไหวพริบ คำซึ่งออกชื่อวัดขุนแสนในที่นี้ เห็นจะเรียกก่อนไปในเวลาที่ยังไม่มีวัด ด้วยพงศาวดารจะเรียบเรียงภายหลังเมื่อมีวัดแล้ว ผู้เรียบเรียงตั้งใจที่จะกล่าวให้รู้ว่าพวกพระยาเกียรติพระยาพระราม อยู่ในที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสนนั้นด้วย

ข้อที่วังจันทร์ต้องเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวร ก็ด้วยเหตุดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ตำแหน่งพระมหาอุปราชเดิมเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลก มาจนถึงแผ่นดินพระมหาธรรมราชาก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก ภายหลังเกิดศึกเขมรมารบกวนบ่อยเข้า และทั้งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็ทรงพระดำริตั้งต้นที่จะต่อสู้กระทำให้ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี แต่เวลานั้นไพร่พลในพระนครเบาบาง ด้วยเมื่อเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช พระเจ้ากรุงหงสาวดี กวาดต้อนเอาครอบครัวราษฎรไปเสียมาก เหลือไว้ให้อยู่ประจำพระนครแต่หมื่นหนึ่ง ครั้นเมื่อพระมหาธรรมราชาได้เสวยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงโปรดให้เกลี้ยกล่อมอาณาประชาราษฎร ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ในพระนคร แต่ก็คงจะไม่ได้มากมาย

เท่าใด จึงทรงเห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยังมีไพร่พลเมืองอยู่มาก แต่ถ้าละทิ้งให้คงท้องที่ไว้ แม้ศึกหงสาวดียกเข้ามา แต่ลำพังหัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะรับรองไว้ไม่อยู่ สู้กวาดต้อนเอาราษฎรลงมาไว้เป็นกำลังในกรุง คิดต่อสู้ป้องกันเอาแต่ที่กรุงแห่งเดียว จะเป็นประโยชน์กว่า จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เทครัวอพยพราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในพระนคร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จลงมาสู่พระนคร และคงจะประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ตั้งแต่นั้นมาตำแหน่งพระมหาอุปราช ก็คงประทับอยู่ในกรุงหาได้ไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหมือนแต่เดิมไม่ ก็เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราช ผู้ครองเมืองพิษณุโลกได้ ประทับอยู่ที่พระราชวังนี้แล้ว วังนี้ก็ต้องนับว่าเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ต่อมาพระองค์ใดได้เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร จึงต้องเสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ด้วยถือเป็นวังสำหรับตำแหน่งนั้น

และที่มีชื่อว่าวังจันทร์นั้น ก็เห็นจะเอาชื่อวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกมาสวมเรียก เพราะวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกชื่อวังจันทร์ มีคนรู้จักชื่อกันมาจนทุกวันนี้

อนึ่งชื่อที่เรียกพระราชวังบวรสถานมงคลว่าวังหน้า ก็มาจากเหตุที่พระราชวังบวรตั้งอยู่ที่ข้อหน้าและเป็นด้านหน้า ของพระราชวังหลวงด้วย ในพงศาวดารกล่าวความว่า ในพระราชวังจันทร์มีพระที่นั่งจตุรมุข

พระที่นั่งพิมานรัถยาและศาลาลูกขุน และคงจะได้มีโรงช้างโรงม้าพระที่นั่ง และห้วยคลังต่าง ๆ ด้วย วังนี้เดิมชื่อพระราชวังจันทรบวร เมื่อกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาทำลายแล้ว วังก็รกร้างว่างเปล่า ภายหลังมามีราษฎรทำไร่ปลูกต้นน้อยหน่า มาในรัชการที่ ๔ เมื่อปีรัตนโกสินทร ศก ๗๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพระที่นั่งพิมานรัถยาขึ้นตามแนวรากเดิม กับทำพลับพลาจตุรมุขมีกำแพงล้อมรอบ เป็นพระราชวังที่ประทับ สำหรับในเวลาเสด็จพระราชดำเนินขึ้นมาประพาศกรุงเก่า ทรงเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็นพระราชวังจันทร์เกษม แต่กำแพงวังซึ่งโปรดให้ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นั้นวงเล็กแคบกว่าวงกำแพงเดิมมาก มาในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้ใช้ที่โรงละครคือที่เป็นศาลมณฑลอยู่เดียวนี้เป็นโรงทหาร มาภายหลังเมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ย้ายให้กองทหาร ออกไปตั้งอยู่ที่โรงนอกกำแพงวัง โปรดให้ซ่อมพระที่นั่งพิมานรัถยา กับพลับพลาจตุรมุขกับแถวทิมคดสำหรับใช้เป็นที่ว่าราชการ ครั้นเมื่อ ณ วันที่ ๒๖ มีนาคม รัตนโกสินทร ศก ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นไปประทับบนพระที่นั่งพิมานรัถยา ทรงพระกรุณาพระราชทานพระฤกษ์ ทรงเปิดให้เป็นที่ว่าการมณฑลกรุงเก่า

วังหลัง

พระราชวังหลังตั้งอยู่ในกำแพงพระนครด้านตะวันตก ตรงหน้า

วัดกระษัตราข้าม วังนี้พึ่งมีชื่อปรากฏขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อคราวมอบราชสมบัติให้พระมหินทราธิราชเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้วเงียบไปไม่ได้ออกชื่อเสียงอีก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระ-นารายณ์จึงมากล่าวความว่า พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ประทับอยู่ ครั้นเมื่อพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ต้องถูกสำเร็จโทษ ด้วยถูกหาว่าเป็นขบถจึงทรงโปรดให้เจ้าฟ้าอไภยทศ (พงศาวดารว่าเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายณ์ แต่หนังสือของคนต่างประเทศ ซึ่งแต่งในรัชกาลนั้นว่าเป็นพระอนุชา) เสด็จไปประทับอยู่ มาในแผ่นดินพระเพทราชาโปรดให้นายจบคชประสิทธิทรงบาศขวาในกรมช้าง ซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง รับพระราชบัญชาภายหลังมาทรงแคลงพระทัยว่า จะเป็นศัตรูราชสมบัติจึงทำอุบายจับกรมพระราชวังหลังสำเร็จโทษเสีย ตำแหน่งวังหลังตั้งแต่นั้นมาก็เงียบ ในแผ่นดินหลังจะได้ทรงตั้งหรือองค์อย่างไร ก็ไม่ได้ความ มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือว่า โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือเจ้าฟ้าเพชร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินซึ่งมีพระนามพิเศษเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์น้อย (คือเจ้าฟ้าพรภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อสวรรคตแล้วเรียกพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกษ) นั้น โปรดให้เรียกว่าพระบัณฑูรน้อย พระบัณฑูรน้อยจะได้เสด็จไปประทับอยู่ที่วังหลังหรืออย่างไร ก็ไม่ได้กล่าว

แต่พระราชวังหลังนี้ แต่เดิมมาจะเป็นอย่างไรพงศาวดารไม่ว่าไปถึง เป็นแต่ได้ความว่าอยู่ที่สวนหลวง จึงเห็นว่าสวนหลวงนี้ ที่จะเป็นพระราชอุทยานนอกพระราชวัง ดังหนังสือโบราณแทบจะทุกเรื่องซึ่งกล่าวด้วยกษัตริย์ หรือพระอรรคมเหสีและพระราชธิดาเสด็จออกชมสวน แล้วก็ต้องทรงรถม้าพระที่นั่ง และยวดยานอย่างแยกหามสำหรับไปทางไกล เห็นว่าสวนหลวงนี้ก็คงจะเป็นสวนอย่างนั้น เพราะถนนไปแต่พระราชวังหลวงก็มี และทางก็ไกลถึง ๓๐ เส้นเศษ พอที่จะแห่แหนเป็นขบวนไปเหมือนแบบอย่างโบราณได้ อนึ่งเมื่อมีพระราชอุทยานไกลจากพระราชวังเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีพระราชวัง เป็นที่ประทับในพระราชอุทยาน แต่ภายหลังมาการเสด็จประพาศพระราชอุทยานภายนอกคงจะงดเลิกไป จะเป็นด้วยเหตุเกิดกลัวภัยอันตรายหรือไม่ทรงสนุกเข้าอย่างไร สวนและวังนั้นก็จะทิ้งเริดราอยู่ แต่ด้วยวังในสวนหลวงเคยเป็นพระราชวังที่ประทับ จะทอดทิ้งเสียทีเดียวก็เห็นจะออกทรงเสียดาย มาภายหลังเมื่อพระราชวงศ์พระองค์ใด มีความชอบยิ่งใหญ่จะให้เป็นตำแหน่งธรรมดา ก็เห็นว่าไม่สมควรแก่ความชอบ ครั้นจะให้เป็นถึงพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ ด้วยที่ไม่ว่างหรือบารมีไม่ถึง จึงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง และคำที่เรียกว่าวังหลังนั้น ก็ด้วยเหตุที่วังนี้อยู่ริมพระนครด้านตะวันตก เป็นด้านหลังของพระราชวังหลวง จึงได้เรียกกันว่าวังหลัง

วังหลังนี้เมื่อกรุงทำลายแล้ว วังก็คงร้างตามกันมา หรือบางที

จะร้างเสียก่อนกรุงแตกก็ว่าไม่ได้ มาภายหลังราษฎรเกลื่อนเกลี่ยที่ลง ทำเป็นสวนปลูกต้นไม้มีผล เรียกว่า สวนมะม่วง ครั้นเมื่อรัตนโกสินทร ศก ๑๒๔ โปรดเกล้าฯ ให้จัดการทหารมณฑลกรุงเก่า กรมยุทธนาธิการได้เลือกเอาที่วังหลัง ตลอดถึงวัดสวนหลวงสบสวรรค์ เป็นโรงทหาร

วังเจ้านายก็จะเป็นตำหนักเครื่องไม้ กำแพงอิฐก็น่าจะไม่ใคร่มี คงจะเป็นรั้วเสาไม้แก่น เพราะตั้งแต่ได้ตรวจค้นมา ก็พบวังเดียวที่กำแพงก่ออิฐและมีรากตำหนักเป็นตึก วังนั้นอยู่ริมคลองบ้านบาตร์ตรงหลังวัดพิไชยออกไป และอยู่ใกล้กับวัดโพธาราม ได้พบแผ่นศิลาจารึกที่วัดโพธารามแต่แตกกระจาย ตัวอักษรกระเทาะ อ่านไม่ได้ความเสียมาก ที่อ่านได้ในตอนต้นมีความว่า วัดนี้เดิมชื่อวัดเพชรแต่ชำรุด เจ้าฟ้ารัศมีศรีสุริยวงศ์พงศ์กษัตริย์ ทรงปฏิสังขรณ์ แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่าวัดโพธาราม จึงเห็นว่าวังนั้นอยู่ใกล้กับวัด คงเป็นเจ้าของวังเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม จึงได้ลงไว้ในแผนที่ว่าเป็นวังเจ้าฟ้ารัศมี แต่ชาวบ้านเรียกกันว่าวังเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ คิดดูตามที่เขาว่าก็ชอบกล ด้วยเดิมขุนหลวงหาวัดเป็นกรมพระราชวังบวร ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่าย ในพระราชวังหลวง ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ วัน ก็ถวายราชสมบัติแด่พระเชษฐาเจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดเดิม ไปประทับอยู่วัดประดู่ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นเสวย

ราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว โปรดตั้งนายขึ้นพี่เจ้าจอมเพ็ง-เจ้าจอมแม้นพระสนมเอก เป็นพระยาราชมนตรีบริรักษ์ จางวางมหาดเล็ก ตั้งนายฉิมน้องชายของเจ้าจอมทั้ง ๒ เป็นหมื่นศรีสรรักษ์ พระยาราชมนตรีบริรักษ์ทนงองอาจ ถือตัวว่าเป็นคนโปรดปรานเข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ไม่มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ ครั้นเมื่อศึกพระเจ้าอลองพราญีมาติดพระนคร ขุนนางและราษฎรไปกราบทูล ขอให้ขุนหลวงหาวัดลาพระผนวชออกช่วยป้องกันข้าศึก ขุนหลวงหาวัดจึงลาพระผนวชออกมาช่วยจัดการรักษาพระนคร ในครั้งนั้นมีรับสั่งให้จับพระยาราชมนตรี หมื่นศรีสรรักษ์มาจำไว้ ให้มีกระทู้ถามว่า เข้าไปภายในพระราชวัง คบหาทำชู้ด้วยนางข้างในเป็นหลายคน ครั้นรับเป็นสัตย์แล้ว ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนคนละ ๕๐ ที จำคงไว้อยู่ ๓ วัน พระยาราชมนตรี (ขึ้น) ตาย ให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ ณ ประตูไชย แต่หมื่นศรีสรรักษ์อยู่มาจนถึงขุนหลวงหาวัดกลับทรงพระผนวชครั้งหลังแล้ว พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ โปรดให้พ้นโทษและโปรดให้คงฐานันดรศักดิ์เดิม จึงเห็นว่าที่พระยาราชมนตรีทำวุ่นวายขึ้นในครั้งนั้น ขุนหลวงหาวัดจะทรงระแวงและทรงย้ายข้างใน ๆ ส่วนพระองค์ท่านออกไปรวมอยู่ที่วังเจ้าฟ้าจีดมิได้ เพราะเจ้าฟ้าจีดมิได้เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอในพระบรมโกษ

ตลาด

ตลาดสำคัญที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็คือตลาดยอด พงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระไชยราชาว่าเพลิงไหม้ในพระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายท่อตลาดยอด ลมหอบเอาลูกเพลิงไปตกตะแลงแกง ไหม้ลามลงไปป่าตองโรงครามฉะไกร ๓ วันจึงดับ มียาญชีเรือนโรงสาลากุฎีวิหารไหม้แสนห้าสิบ จำนวนนี้เห็นจะมากเกินไป ด้วยที่ในพระนครถ้าจะมีเรือนถึงแสน คน ๆ หนึ่งอยู่เรือนหลังหนึ่ง จำนวนคนคงจะน้อยกว่าจำนวนเรือนมาก ในกฎมนเทียรบาลว่าด้วยแบ่งท้องที่มีความว่า แต่หอกลองถึงเข้าไสยและตลาดยอดแขวงขุนธรณีบาล แต่ตลาดยอดจะอยู่ที่ใด ในเวลานี้ก็หมดคนที่รู้จักที่เสียแล้ว แต่ได้พบในหนังสือของมองซิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงไว้ตรงกับที่ด้านใต้ต่อศาลพระกาฬลงไป ว่าเป็นตลาด แต่จะใช่ตลาดยอดหรือมิใช่ก็ยังไม่มีใครรับรอง แต่อย่างไรก็ดี ที่นั้นคงเป็นตลาดจริง และตลาดยอดนั้นถ้าจะคะเนตามตัวหนังสือก็คงอยู่ราวด้านตะวันตก เยื้องไปข้างทิศใต้พระราชวัง แต่คงเป็นตลาดโรงร้านเครื่องไม้ ยากที่จะพบหลักฐาน แต่ที่แถวถนนย่านประตูจีนมาประตูเทพหมี เห็นที่จะเป็นตลาดตึกข้างด้วยมีเค้าอยู่ในย่านถิ่นที่ประชุมชนพลเมืองนอกจากที่ได้ว่ามานี้ ก็คงจะมีตลาดบกตลาดน้ำอีก แต่ไม่มีเหตุอันใดที่จะกล่าวไปถึง

ท่า

ท่าที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร และกฎมนเทียรบาล ก็คือขนานน้ำประจำท่า หรือถ้าเรียกตามชื่อฉนวน ก็เป็นพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี เป็นที่ประทับเรือพระที่นั่งสำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่าง ๆ โดยทางชลมารค พ้นขนานน้ำประจำท่าขึ้นไปก็ถึงท่าคั่น หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกท่าคอย เป็นท่าขึ้นที่มีพระราชวังหลวงด้านหน้าไปเข้าในวัง ที่เรียกว่าท่าคั่น ก็คือ ท่านี้คั่นอาณาเขตที่อื่นกับพระราชวัง และที่เรียกว่าท่าคอย ก็คือ เรือข้าราชการที่มาส่งนายขึ้นท่าเข้าวังแล้วต้องจอดคอยรับจนกว่านายจะกลับ ต่อท่าคั่นหรือท่าคอยขึ้นไปถึงท่าสิบเบี้ย ท่านี้เล่าต่อกันมาว่าเป็นท่าเรือจ้างรับส่งคนข้ามฟากไปมา ต้องเสียค่าจ้างข้ามฟากไปมาเที่ยวละ ๕ เบี้ย ถ้าคนหนึ่งข้ามไปแล้วกลับมาก็ต้องเสียสิบเบี้ย จึงเอาชื่อสิบเบี้ยมาเรียกเป็นท่า พ้นท่าสิบเบี้ยขึ้นไปก็ถึงท่ากลาโหม ท่านว่าเป็นท่าช้างดำลงอาบน้ำ ที่เรียกว่าท่ากลาโหมนั้นก็คงจะเป็นด้วยครั้งหนึ่งคราใด บ้านเรือนเจ้าพระยากลาโหมจะได้อยู่ในที่แถวนั้น แต่เห็นจะไม่ใช่เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงษ์ ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าปราสาททอง แต่จะเป็นกลาโหมแผ่นดินใดก็ยากที่จะเดา ที่แถวท่ากลาโหมเป็นที่โรงช้าง ด้วยตำแหน่งกลาโหมเดิม เคยว่ากรมพระคชบาลรวมอยู่ด้วย พึ่งจะได้มายกในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง เพราะพระองค์ท่านได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยกำลังที่ได้เป็นตำแหน่งกลาโหมมา จึงทรงเกรงว่า

ตำแหน่งกลาโหม ต่อไปจะมีกำลังวังชาอย่างพระองค์ท่าน และจะทำอย่างพระองค์ท่านบ้าง จึงแยกหน้าที่ให้ขาดกันเสีย พ้นท่ากลาโหมขึ้นไปก็ถึงท่าทราย ที่ท่านี้มีทรายจริงด้วย ถ้าขุดลงไปไม่กี่มากน้อยก็เป็นทรายทั้งพื้น ที่ท่าทรายนี้พระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อศึกพม่ามาล้อมกรุงครั้งหลัง ข้างในกรุงให้ลากปืนปรายหงสาออกไปตั้งที่ท่าทราย ยิงค่ายพม่าวัดศรีโพธิ์ ยิงกระสุนแรกประจุดินน้อย ต่ำไปถูกตลิ่ง ครั้นประจุมากขึ้น กระสุนออกสูงข้ามเกินวัดศรีโพธิ์ไป และเมื่อจวนกรุงจะเสีย ไฟก็ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ติดลามไปถึงสะพานช้างคลองประตูข้าวเปลือก แล้วข้ามไปติดป่ามะพร้าวและป่าโทน ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา วัดราชบุรณ วัดมหาธาตุ เพลิงไปหยุดเพียงวัดฉัตรทันต์ จำนวนเรือนโรงกุฎีวิหารว่าไหม้ถึงหมื่นหนึ่ง เห็นจะมากเกินไป คำที่ว่าเอาปืนตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพม่าวัดศรีโพธิ์นั้น วัดศรีโพธิ์ ซึ่งชาวบ้านเรียกกันทุกวันนี้ อยู่ในคลองสระบัว มีวัดอื่นบังหน้า ทางไกลหลายสิบเส้น แต่วัดซึ่งอยู่ตรงท่าทรายก็มีแต่ชื่อวัดวิหารทอง วัดอินทาราม วัดโรงฆ้อง มีชื่อวัดโพธิ์อีกวัดหนึ่ง ก็อยู่ตรงท่าสิบเบี้ยข้าม เห็นว่าบางทีจะเรียกชื่อผิดไปก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ดี ข้อที่ว่าเอาปืนใหญ่ออกยิงพม่านั้น คงเป็นความจริง เพราะพม่าตั้งค่ายรายเรียงตามฝั่งแม่น้ำฟากเหนือ มาตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มจนถึงวัดหน้าพระเมรุ แถวหลังบ้านหม้อต่อจากวัดแม่นางปลื้มลงมา เชิงเทินที่พม่าพูนขึ้น สำหรับเอาปืนตั้งจังกายิงพระนคร ก็ยังมีปรากฏอยู่

วัด

วัดพระศรีสรรเพชญ์เป็นวัดในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์ เป็นที่ข้าราชการประชุมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่แรกยกวังทำเป็นวัดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ จะได้ทรงสร้างอะไรไว้บ้างก็ไม่ได้กล่าว มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ เมื่อจุลศักราช ๘๓๖ ปี ว่าได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเจ้า ไว้ในพระมหาสถูป น่าจะเป็นพระเจดีย์ใหญ่องค์หน้าหรือองค์กลาง และอีก ๒ องค์นั้น ก็คงจะได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดินไว้เหมือนกัน อนึ่งในแผ่นดินนั้นทรงพระราชศรัทธาให้หล่อพระพุทธรูปสูงถึง ๘ วา หุ้มทองคำทั้งพระองค์ ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารใหญ่หลังกลาง ครั้นเมื่อกรุงเสีย พม่าข้าศึกเอาไฟสุมลอกทองคำพระพุทธรูปไปหมด ภายหลังผนังพระวิหารพังทับ องค์พระก็ชำรุดแตกแยกร้าวราน ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้เชิญลงไปกรุงเทพ ฯ จะทรงปฏิสังขรณ์ ก็เหลือกำลังที่จะให้ดีได้ ด้วยยับเยินมาก จึงเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพชญ์วัดพระเชตุพน

พระเจดีย์รายรอบในวัดนั้น ก็คงจะได้เป็นที่บรรจุ พระอัฐิเจ้านายไว้ทุกองค์ ที่หลังพระระเบียงด้านตะวันตก มีมณฑปจตุรมุข ตามมุขทั้ง ๔ ประดิษฐานพระปาง กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือนพระเจดีย์และมีช่องตามชั้น เข้าใจว่าสำหรับบรรจุพระอัฐิ ด้วยในตอนหลัง

ที่จะสร้างพระเจดีย์เต็มหมดจะก่ออีกไม่ได้ จึงเชิญไปรวมบรรจุไว้ในมณฑปนั้น ที่คิดว่าพระเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพชญ์จะมีพระอัฐิทั่วทุก ๆ องค์นั้น ก็ด้วยหลายปีมาแล้วเห็นเจดีย์องค์หนึ่ง เป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ในวัดด้านตะวันตก เจดีย์องค์นั้หักพังทำลายลงไปถึงฐานที่พื้นดิน จึงลองขุดดูก็ได้พบโกษฐ์ปิดทองบรรจุอัฐิเล็ก ๆ เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฐิเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ ในตรุที่ตั้งโกษฐ์มีเบี้ยจั่นวางเรียงรายหลายสิบเบี้ยด้วย ที่พระวิหารใหญ่ว่ามีท้ายจรนำ สำหรับเชิญพระบรมอัฐิพระเจ้าแผ่นดิน และพระอัฐิเจ้านายเข้าไปประดิษฐานไว้ แต่บางท่านเห็นว่าจะเป็นแต่เชิญเอาไปไว้ชั่วคราว เมื่อสร้างพระเจดีย์แล้ว คงจะเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์หมด หลังวัดพระ-ศรีสรรเพชญ์ ออกไปมีตึกหลังหนึ่ง รูปทรงสัณฐานคล้ายโบสถ์ กรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่า ชื่อวัดระฆัง แต่เมื่อได้ตรวจตราดูให้ละเอียดแล้วก็เห็นได้ว่า ที่นั้นไม่มีเค้ามูลเป็นวัดเลย ด้วยมีแต่ตึกหลังเดียว เจดีย์หรือฐานเสมาและสิ่งอื่นหามีไม่ ชาวบ้านที่สูงอายุเล่าต่อกันมาว่า เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงผนวช คิดดูก็น่าจะจริง เพราะอยู่ใกล้วัง

ที่ข้างกำแพงวัดพระศรีสรรเพชญ์ด้านใต้ มีพระวิหารใหญ่ประดิษฐานพระมงคลบพิตร เป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐเป็นแกน ข้างนอกหุ้มทองสำริด หน้าตักกว้าง ๔ วาเศษ พระมงคลบพิตรองค์นี้เดิมว่าอยู่ออกมาทางทิศตะวันออก ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อ

จุลศักราช ๙๖๕ ปี โปรดให้ชักมาไว้ในทิศตะวันตก คือในที่ซึ่งประดิษฐานอยู่เดี๋ยวนี้ และโปรดให้ก่อพระมณฑปสวมไว้ด้วย ถึงแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๒ ปี อสนีบาตตกต้องยอดมณฑป ติดเป็นเพลิงไหม้เครื่องบนโทรมลงมา ต้องพระเศียรพระพุทธรูปหักสบั้นตกลง ณ พื้นมณฑป จึงโปรดให้ช่างจัดการรื้อและก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหารแต่เห็นจะไม่ทันสำเร็จ มาในแผ่นดินพระบรมโกษ จึงปรากฏว่าได้ทรงปฏิสังขรณ์ และยกพระเศียรพระพุทธรูปขึ้นต่อกับพระองค์อีก พระมงคลบพิตรองค์นี้ มีอยู่เฉพาะแต่พระวิหาร ในกฎมนเทียรบาลเรียกศาลาพระมงคลบพิตร หาใช่เป็นวัดวาอารามไม่

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์และที่มีชื่อมาในพงศาวดาร

๑ วัดพระราม สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถทรงสร้างในที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) อยู่ต่อมุมพระราชวังด้านหน้าข้างใต้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาว่า พระเทพกวี เป็นเจ้าอาวาส

๒ วัดมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระราเมศวรทรงสร้างในที่พระสารีริกธาตุปาฏิหาริย์ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก ถัดเชิงสะพานถ่านฟากถนนข้างใต้ สมเด็จพระอริยวงษาสังฆราชาธิบดีเจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย สถิตเป็นประธานสงฆ์

๓ วัดราชบูรณะ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ ทรงสร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยา อยู่ฝากถนนต่อเชิงสะพานถ่าน ด้านข้างเหนือตรงกับวัดมหาธาตุ เจ้าอาวาสจะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้ชื่อ

๔ วัดราชประดิษฐาน ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (คือพระเทียรราชา) ประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชนั้น อยู่ริมปากคลองประตูข้าวเปลือกฝั่งตะวันตก พระพรหมมุนีเป็นเจ้าอาวาส

๕ วัดวังไชย ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประทับอยู่แต่ก่อนทรงผนวช อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเฉียงใต้ พระนิกรมเป็นเจ้าอาวาส

๖ วัดสบสวรรค์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงพระสุริโยทัย ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิทรงสร้างขึ้นเป็นวัดนั้น อยู่มุมพระนครด้านตะวันตกข้างเหนือ คือในที่ซึ่งเป็นโรงทหารทุกวันนี้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ ลงรวมเรียก วัดสวนหลวงสบสวรรค์ พระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าอาวาส เห็นพระธรรมเจดีย์จะปกครองอยู่ทั้ง ๒ วัด

๗ วัดวรเชษฐ์ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรฐทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อยู่หลังวัดวรโพธิ พ้นฝั่งคลองท่อฝากตะวันตก พระอริยวงษ์มุนี เป็นเจ้าอาวาส

๘ วัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นบ้านเดิมของพระเพทราชา อยู่ที่ป่าตองริมถนนฝากตะวันออก พระญาณสมโพธิเป็นเจ้าอาวาส

พระอารามนอกพระนคร

๙ วัดพุทไธสวรรย์ สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้างขึ้นในที่ตำบลเวียงเหล็ก ซึ่งเป็นที่ตั้งพลับพลาประทับ เมื่อเสด็จลงมาสร้างกรุง อยู่ริมแม่น้ำด้านใต้พระนครฟากตะวันตก พระพุทธโฆษาจารย์เป็นเจ้าอาวาส

๑๐ วัดภูเขาทอง พงศาวดารเหนือว่าเดิมเป็นของพระนเรศร์-หงษา สร้างแต่พระเจดีย์ไว้ มาในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร ทรงสถาปนาขึ้นเป็นพระอาราม อยู่กลางทุ่งในทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งพระนคร

๑๑ วัดมเหยงค์ เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ กับพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงปฏิสังขรณ์ อยู่ที่ตรงหน้าสเตชั่นรถไฟกรุงเก่าฟากตะวันออก พระ-ธรรมกิจเป็นเจ้าอาวาส

๑๒ วัดไชยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในที่บ้านพระพันปีหลวง อยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ฟากตะวันตก ตำแหน่งเจ้าอาวาสเดิมชื่อพระอชิตเถร ภายหลังเปลี่ยนเป็นพระวิเชียรเถร

๑๓ วัดชุมพลนิกายาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นที่เกาะบางปอิน ใกล้กับพระราชนิเวศที่ประทับ แต่เจ้าอาวาสครั้งกรุงจะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้ชื่อ

๑๔ วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระ-อาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณะมาแต่เดิม อยู่ในคลองสระบัว พระศรีสัจญาณมุนี เป็นเจ้าอาวาส

๑๕ วัดกุฎีดาว เป็นวัดครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบรมโกษครั้งเมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร ทรงปฏิสังขรณ์ อยู่ฟากตะวันออกแถวหน้าสเตชั่นรถไฟ แต่เยื้องไปข้างเหนือ พระเทพมุนีเป็นเจ้าอาวาส

ส่วนวัดราษฎรก็มีสลับซับซ้อนรายเรียงกันไป เกือบจะไม่มีผู้ใดรู้จำนวนจริงได้ ว่ามีเท่าใดทั้งหมดเมือง เพราะเหตุวัดเหล่านั้นหักพังทำลายเป็นโคก และอยู่ในป่ารกเสียมาก การสร้างวัดของกรุงเก่าเป็นที่นิยมสร้างขึ้นสำหรับไว้อัฐิในวงศ์ตระกูล เพราะทำเนียมครั้งนั้นใช้เก็บอัฐิไว้ทำบุญที่วัด หาได้เก็บไว้กับบ้านเรือนเหมือนดังทุกวันนี้ไม่ จึงเป็นว่าผู้ใดมีกำลังก็ต้องสร้างวัดไว้สำหรับตระกูลนั้น คงจะเป็นด้วยความข้อนี้ จึงมีคำปรำปราเล่าต่อกันมาว่า ครั้งกรุงเก่าคนเป็นเศรษฐีมีเงินมาก ถึงสร้างวัดให้บุตรเล่น ถ้าบุตรผู้ใดไปเล่นวัดผู้อื่นก็เป็นที่อับอาย คำที่เล่ามานี้ เห็นจะได้มาโดยไม่เข้าใจความประสงค์ของคนชั้นเดิม และวัดในครั้งนั้นเข้าใจว่าจะร้างเสียแล้วมาก ถ้าจะเป็นวัดดีทั้งหมด ก็เห็นจะไม่มีจำนวนพระสงฆ์พอที่จะรักษา วัดคงเป็นวัดดีบ้างร้างบ้างมาแต่ครั้งโน้นแล้ว

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี

แม่น้ำที่ไหลผ่านลงมาทางกรุงเก่า แรกเดิมคงจะมีแต่ลำน้ำลพบุรีสายเดียว ถึงลำน้ำลพบุรีเองก็คงจะไม่ได้มาทางหน้าวัดบรมวงศ์ลงที่แยกวัดตองปุ ซึ่งเป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้ ลำน้ำเดิมคงจะลงลำน้ำบ้านม่วง แยกตรงหน้าวัดเขาดินมาโพธิ์สามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามประตู วัดตูม วัดศาสดา มาเหนือเพนียดลงหน้าวัดสามวิหาร วัดแม่นางปลื้มไปข้างเกาะกรุงด้านเหนือ วงลงไปด้านตะวันตกด้านใต้ ถึงป้อมเพชรบางกะจะ ภายหลังมาคงจะได้ขุดคลองลัดตอนบน ตั้งแต่ใต้วัดดาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือเพนียดเรียกว่าบางขวด เดิมก็คงจะเป็นคลองเล็ก ภายหลังน้ำเดินแรงจัดกว้างขึ้น แม่น้ำอ้อมเดิมทางวัดช้าง วัดสามประตู วัดตูม วัดศาสดาก็ดอนเขินไป ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือซึ่งเรียกกันว่าคลองเมืองทุกวันนี้ ความจริงเป็นลำน้ำสายลพบุรีหาใช่คลองขุดใหม่ไม่ ถ้าจะตรวจตราให้ละเอียดแล้ว ก็จะเห็นได้ว่าตลิ่งเดียวนี้เป็นของงอกใหม่ ด้วยไม่ได้มีต้นไม้ใหญ่เลย และวัดที่อยู่ในฝั่งฟากข้างเหนือลำคลองเมืองนั้น ตอนเหนือตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม วัดกุฎีทอง ตลอดไปจนวัดศาลาปูน โบสถ์วิหารตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำเดียวนี้เข้าไปมาก แต่ตอนใต้วัดขุนญวนออกไป ตลิ่งฝากตะวันตกข้างเมืองทางใต้งอกออกไปมาก ลำน้ำสายนี้

ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มไปจนป้อมเพชรเป็นทางอ้อม ภายหลังเมื่อสร้างกรุงแล้ว ขุดคูขื่อหน้าแยกจากแม่น้ำที่เหนือป้อมมหาไชย ลงไปบรรจบป้อมเพชร เห็นสายน้ำจะพัดลงทางคูขื่อหน้าแรง เกิดกลัวแม่น้ำข้างเมืองจะตื้น จึงทำรอทำนบกั้นไว้ที่ปากคูตรงหน้าป้อมมหาไชย (คือที่ตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้) เพื่อจะกันให้น้ำไหลเข้าไปทางข้างเมืองให้แรง สำหรับจะได้กัดให้ลำน้ำนั้นลึกอยู่เสมอ คลองสระบัวที่ขุดแยกจากแม่น้ำข้างเมืองที่เหนือขนานน้ำประจำท่า ไปออกลำน้ำเดิมที่เพนียดนั้นคิดว่า คงจะได้ขุดในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อครั้งโปรดให้ขยายกำแพงพระนครด้านตะวันออกไปถึงริมน้ำ ซึ่งเลิกเพนียดวัดซอง ย้ายไปตั้งที่ทะเลหญ้า คลองนี้จะสำหรับเป็นทางเสด็จออกไปเพนียด

ลำน้ำแยกใหม่

ต่อมาเกิดมีสายน้ำแยกลงที่หน้าวัดเขาดิน มาหน้าวัดบรมวงศ์ลงวัดตองปุ ทางนี้เป็นทางตรงน้ำไหลเชี่ยวจัด ก็ทำให้แม่น้ำเดิมทางบ้านม่วงโพธิ์สามต้น ซึ่งมาลงทางหน้าวัดสามวิหารตื้นขึ้น เมื่อกรุงเก่าจลาจลด้วยพม่าข้าศึก รอทำนบก็จะพังทำลาย น้ำไหลไปทางข้างเมืองอ่อน ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือจึงตื้น ตลิ่งก็งอกออกมาทำให้เป็นที่แคบจึงเห็นกันว่าเป็นคลองไป

ซึ่งเห็นว่า แม่น้ำตอนใต้วัดเขาดินมาหน้าวัดบรมวงศ์ เป็นแม่น้ำใหม่นั้น ก็ด้วยเหตุที่ได้พบหลักฐานในจดหมายเหตุโบราณ มี

พระราชพงศาวดารและโคลงนิราศตามเสด็จนครสวรรค์ ซึ่งแต่กรุงเก่ายังปรกติ กล่าวแต่ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นทางเดียว เมื่อครั้งพม่ามาติกรุงในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ พม่าก็เอากองทัพมาตั้งไว้ที่โพธิ์สามต้น ถ้าหากมีแม่น้ำสายที่เป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้แล้ว เหตุใดพม่าจะไม่เอากองทัพไปตั้งปิดทางไว้บ้าง และทั้งยังมีหลักฐาน ที่จะประกอบเนื้อความในหนังสือได้อีก คือว่าตาม ๒ ฝั่งทางใหม่นี้ จะได้มีวัดวาอารามซึ่งเป็นฝีมือโบราณ แต่สักวัดเดียวก็หามิได้ ถึงวัดบรมวงศ์ ซึ่งเดิมชื่อวัดทะเลหญ้า เป็นวัดโบราณก็เป็นวัดของแม่น้ำสายเดิม จึงเห็นว่า แม่น้ำสายนี้คงจะเกิดมีขึ้นในร้อยปีเศษเท่านั้น

ลำน้ำบ้านใหม่

แม่น้ำอีกสายหนึ่ง แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางแก้วลงบางนางร้า มาทุ่งบ้านนนทรีออกปากน้ำพุทเลา บรรจบแม่น้ำสายที่มาจากแม่น้ำลพบุรีที่มุมพระนครด้านตะวันตก ซึ่งเรียกว่าหัวแหลมนั้น คงจะได้ขุดคลองหัวสะพานแยกจากแม่น้ำสายนี้ ไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยาที่เหนือกบเจา ใช้เป็นทางลัดสำหรับไปป่าโมกข์หรือบ้านเจ้าเจ็ดปากไห่ ปากคลองข้างแม่น้ำใต้บ้านใหม่มะขามหย่อง เรียกว่าขนอนปากคู และเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี (นันทบเรง) ยกกองทัพเข้ามาติดกรุงในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ได้ตั้งค่ายมั่นอยู่ ณ ที่นี้ มังมอดโอรสพระเจ้าหงสาวดีกับพระยาราม ตั้งอยู่ตำบลมะขามหย่อง พระยานคร

ตั้งปากน้ำพุทเลา นันทสุตั้งขนอนบางลาง พระมหาอุปราชากับพระยาตองอู ยกมาทางลพบุรีและสระบุรี เข้าตั้งมั่นตำบลซายเคือง ครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพไชย ณ วัดช่องลม (ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงรับพระป่าเลไล มากระทำพุทธสมโภช ที่พลับพลาเกาะลอยเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ นั้น)' และในครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า มีพระราชดำรัสให้เอาปืนพระกาฬมฤตยูราช ลงสำเภาขึ้นไปยิงค่ายพระเจ้าหงสาวดี ๆ เลิกทัพไปตั้งอยู่ ณ ป่าโมกข์ คลองหัวสะพานนั้น ครั้งเดิมคงจะลึกและกว้างมาก จึงมีเกาะ เรียกว่าเกาะมหาพราหมณ์ คงจะได้มีพวกพราหมณ์มาตั้งบ้านอยู่ที่เกาะนั้น และเมื่อจุลศักราช ๙๐๖ ปี พระศรีศิลป์ ซึ่งเป็นพระอนุชาพระยอดฟ้า และเป็นพระราชภาคิไนยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ซึ่งทรงเลี้ยงไว้ เป็นขบถ ยกพวกเข้าไปในพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์ ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปเกาะมหาพราหมณ์ ต่อมาในราว ๕๐-๖๐ ปีล่วงมานี้ มีทางน้ำเกิดขึ้นใหม่ แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างวัดจุฬาตำบลบ้านกุ่ม สายน้ำพัดแรงจัดกัดคลองลึกกว้าง มาบรรจบแม่น้ำบ้านใหม่มะขามหย่องเป็นทางตรง ตั้งแต่นั้นมาน้ำในคลองหัวสะพานก็ไหลอ่อน ทำให้คลองตื้น และแคบเข้ากว่าเดิมมาก

ลำน้ำสัก

แม่น้ำสัก ชั้นเดิมคิดว่าคงจะลงมาเพียงเสมอบ้านอรัญญิก แล้วลงมาบ้านพระแก้วไปออกบ้านโพ ภายหลังมาคงจะขุดต่อจากบ้านอรัญญิกมาบ้านศาลาเกวียน ออกคลองปากข้าวสารตรงหน้าวัดสุวรรณดารารามข้าม เมื่อมีแม่น้ำเป็น ๒ สายเช่นนี้ จึงพาให้มีความคิดขุดคลองแยกจากแม่น้ำใหม่ที่บ้านหันตราฝั่งตะวันออก ไปบรรจบแม่น้ำเก่าที่บ้านช่องสะเดาที่เรียกกันว่าคลองบ้านข้าวเม่าหันตรา เป็นทางไปมาระหว่าง ๒ แม่น้ำนั้น ทุ่งชายเคืองที่พระมหาอุปราชาหงสาวดีมาตั้งทัพ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า กับสมเด็จพระเอกาทศรฐ เสด็จยกทัพเรือออกไปตีนั้น ก็อยู่ในคลองนี้ ต่อมาคงจะได้ขุดต่อจากบ้านศาลาเกวียนมาออกข้างวัดมณฑป ลงบรรจบคูขื่อหน้า เมื่อคูขื่อหน้าได้รับสายน้ำทั้งแควแม่น้ำสักและแควลพบุรี เป็น ๒ สายรวมมาลงทางเดียวดังนี้ คูขื่อหน้าจึงกว้างลึก จนบัดนี้พากันเห็นว่าเป็นแม่น้ำเดิม เลยลืมนึกถึงที่เคยเป็นคูมาแต่ก่อนนั้นเสีย

ตอน ๔ การปกครองท้องที่

แบ่งแขวง

การปกครองรักษาท้องที่ในกำแพงพระนคร แบ่งเป็น ๒ หน้าที่ คือบริเวณพระราชวัง เป็นหน้าที่กรมวัง พ้นนั้นออกไปจนหมดแขวงกรุงเป็นหน้าที่กรมพระนครบาล การแบ่งเขตในกำแพงพระนคร เอาหอ

กลองเป็นศูนย์กลาง คือส่วนหนึ่งตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไสยและตลาดยอด แขวงขุนธรณิบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันตกไปถึงเฉียงใต้ ตั้งแต่หอกลองถึงป้ามะพร้าว ท่าช้างถึงบางเอียน แขวงขุนโลกบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งแต่หอกลองไปถึงประตูไชยและเจ้าไสย แขวงขุนธราบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หอกลองมาถึงบางเอียนมาถึงจวนวัง แขวงขุนนรบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันออกเฉียงใต้ ท้องที่นอกกำแพงพระนครตามจำนวนที่มีมา เรียกว่าแขวงทั้ง ๔ แต่เมื่อออกชื่อนายแขวงมีแต่ ๓ ชื่อ คือขุนนคร ขุนอุไทย ขุนเสนา เป็นขุนแขวง แขวงขุนนคร คงจะได้ว่าตั้งแต่ในลุ่มลำน้ำสักกับลำน้ำลพบุรีไปจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงเหนือ แขวงขุนอุไทยคงจะได้ว่า แต่ทิศเหนือต่อจากแขวงขุนนครทางใต้จดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงตะวันออก แขวงขุนเสนาคงจะได้ว่าในทิศตะวันออกเฉียงใต้ต่อจากแขวงขุนอุไทย ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ต่อแขวงขุนนคร เป็นท้องที่แขวงตะวันตก แต่ให้สงสัยว่าจะมีนายแขวงว่าการท้องที่รอบกรุง หรือรอบพระนครอีกสักแขวงหนึ่ง แต่จะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้พบที่มา ถ้ามีแขวงรอบกรุงอีกแขวงหนึ่งก็เป็น ๔ ครบตามจำนวนที่บอกไว้ในหนังสือโบราณ ต่อมาเมื่อประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา และยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวาแล้ว ชื่อนายแขวงชั้นต้นก็เห็นจะยังคงอยู่ ภายหลังคงจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตัวกรมการ คือเอาคนตำแหน่งอื่นไปว่าแขวง

เช่นเอาหลวงพลไปเป็นนายแขวงแทนขุนเสนา จะเรียกว่าหลวงพลนายแขวงขุนเสนาก็ขัดหู แต่ครั้นจะตั้งชื่อท้องที่ขึ้นใหม่ ก็คงจะเห็นกันว่าทำให้เข้าใจยาก เพราะราษฎรรู้จักชื่อขุนแขวงเดิมเคยเรียกมาช้านานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่งมาเป็นชื่อท้องที่ เรียกว่าแขวงนคร แขวงอุไทย แขวงเสนา กรมการตำแหน่งใดได้รับหน้าที่ก็เรียกนายแขวง และในชั้นนี้ได้ความว่ามีแขวงรอบกรุงขึ้นด้วย ว่าการเฉพาะแต่ในเกาะกรุงเท่านั้น ต่อมาว่า เป็นผู้รักษากรุงในรัชกาลที่ ๓ แบ่งแขวงนครซีกซ้ายเป็นนครใหญ่ เอาซีกขวาเป็นนครน้อย แบ่งแขวงเสนาตอนเหนือเป็นเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นเสนาน้อย แต่แขวงอุไทยคงตามเดิม รวมแขวงในชั้นนั้นมี ๖ อนึ่งแขวงรอบกรุงแต่เดิมว่าอยู่แต่ในเกาะพระนคร ผลประโยชน์ที่ได้ของนายแขวงน้อยนัก ไม่พอเป็นกำลังราชการ ผู้รักษากรุงจึงตัดเอาแขวงนคร แขวงเสนาแขวงอุไทย ที่อยู่ใกล้กรุงยกเป็นเขตแขวงรอบกรุง ขยายให้ท้องที่ใหญ่ขึ้น ครั้นเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) เป็นผู้รักษากรุง พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) แบ่งแขวงอุไทยตอนเหนือเป็นอุไทยใหญ่ ตอนใต้เป็นอุไทยน้อย ถึงรัตนโกสินทร ศก ๑๑๙ โปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อยเรียกเป็น อำเภอพระราชวัง

และเมื่อรัตนโกสินทร ศก ๑๑๔ เป็นเวลาเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ

เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า แขวงนครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย ผู้คนพลเมืองมากและท้องที่ก็กว้างขวาง เกินความสามารถของกรมการนายแขวงที่จะตรวจตราให้ทั่วถึง จึงมีรับสั่งให้ผู้รักษากรุงแบ่งแขวงนครใหญ่ข้างเหนือ คงเป็นนครใหญ่ แต่เปลี่ยนเรียกท้องที่เป็นอำเภอ เรียกอำเภอนครใหญ่ แบ่งเขตข้างใต้เรียกว่าอำเภอนครใน แบ่งแขวงนครน้อยตอนเหนือ เรียกอำเภอนครน้อย ตอนใต้เรียกอำเภอนครกลาง ต่อมาเมื่อรัตนโกสินทร ศก ๑๒๒ โปรดเกล้า ฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลางเป็นอำเภอนครหลวง เพราะเหตุพระนครหลวงที่พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างไว้ อยู่ในท้องที่นี้ และแบ่งแขวงเสนาใหญ่ตอนเหนือเป็นอำเภอเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นอำเภอเสนากลาง แบ่งแขวงเสนาน้อยตอนเหนือกับเขตแขวงเสนาใหญ่ตอนตะวันออก เป็นอำเภอเสนาใน แขวงเสนาน้อยตอนใต้คงเป็นอำเภอเสนาน้อย รวมท้องที่ในกรุงเก่า ๑๑ อำเภอ อนึ่งในทุ่งหลวงหลังอำเภอพระราชวังและอำเภออุไทยใหญ่ ซึ่งเป็นป่าพงสำหรับฝูงช้างอาศัยนั้น บริษัทขุดคลองและคูนาสยามขุดคลองเข้าไปถึง มีราษฎรไปตั้งทำไร่นาในทุ่งหลวงมากขึ้น และเป็นทางไกลที่กรมการอำเภอพระราชวัง อำเภออุไทยใหญ่ จะตรวจตรารักษาการ มาในรัตนโกสินทร ศก ๑๒๖ นี้ จึงโปรดให้แบ่งท้องที่อำเภอพระราชวังด้านตะวันออก ท้องที่อำเภออุไทยใหญ่ด้านใต้ ยกขึ้นเป็นอำเภอเรียกอำเภออุไทยน้อย รวมในเวลานี้ท้องที่ในกรุงเก่าเป็น ๑๒ อำเภอ

ขนอนหลวง

ขนอนหลวง คือด่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของต้องห้ามและผู้คนแปลกปลอม ซึ่งจะไปมาในพระนครแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นปรกตินั้น ข้างใต้ตั้งที่ข้างวัดโปรดสัตว์แห่งหนึ่ง ที่คลองบ้านกรดซึ่งเป็นทางแยกจากคลองบ้านโพ เป็นทางไปถึงกรุงแห่งหนึ่ง ตะวันออกคิดว่าจะมีในแถวบ้านข้าวเม่า ข้างเหนือคงจะมีที่ลำน้ำสักตอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นอยู่ที่บางลาง ทางลำน้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง ตั้งที่ปากคลองหัวสะพาน เรียกขนอนปากคู

ตอน ๕ สำมะโนครัวพลเมือง

พลเมือง

จำนวนคนพลเมืองแต่ครั้งกรุงเก่ายังปรกติ สำมะโนครัวเดิมจะมีเท่าใดก็ไม่มีจดหมายเหตุ แต่ได้พบในหนังสือ มองซิเออร์ ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น มาใน ศก ๑๒๖ นี้ได้สำรวจสำมะโนครัวพลเมืองซึ่งใกล้ต่อความแน่นอนที่สุด ได้จำนวนคน แสนเก้าหมื่นสามพันสองร้อยเจ็ดสิบสองคน เมื่อจะคิดเทียบกับความเจริญของบ้านเมือง ในสมัยก่อนกับเวลานี้ แม้แต่กรุงเก่าเป็นหัวเมืองแล้วก็ดียังมีพลเมืองมากกว่าครั้งกรุงเก่า เป็นพระนครราชธานีถึงสามพันสอง

ร้อยเจ็ดสิบสองคน ภูมิลำเนาบ้านเรือนของพลเมืองในเวลาโน้น คงจะอยู่ในที่ริมแม่น้ำลำคลอง และที่ใกล้กำแพงพระนครทั้งภายในและภายนอก แต่กลางเมืองเห็นจะเป็นที่ว่างเปล่า หรือถึงจะมีบ้างก็คงน้อย สังเกตดูความในพระราชพงศาวดาร ถ้าเกิดทัพศึกคราวใด ก็ต้องกวาดต้อนราษฎรในแขวงจังหวัดทั้ง ๔ เข้าไปไว้ในพระนคร ถ้าบ้านเรือนแน่นหนาผ่าคั่ง อย่างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยาในบัดนี้ เห็นจะกวาดต้อนเอาผู้คนข้างนอกเข้ามาไว้ไม่ได้ มีพยานที่ได้เห็นประจักษ์ตาในเวลาที่ล่วงมาสัก ๑๐ วันนี้ กรมยุทธนาธิการระดมทหารหมื่นหนึ่ง เข้ามารับเสด็จพระราชดำเนินในกรุงเทพ ฯ จะหาที่ให้ทหารพักในกำแพงพระนครยังไม่ได้ ต้องไปปลูกโรงอาศัยอยู่กลางทุ่งปทุมวัน

อนึ่งบ้านเรือนพลเมืองในครั้งนั้น สังเกตดูตามพงศาวดาร ของชาติ และหนังสือที่คนต่างประเทศแต่งไว้ว่า บ้านเรือนคนพื้นเมืองทำด้วยเครื่องไม้ (แต่ท่านผู้แต่งเห็นจะไม่ได้เห็นตึกสี่เหลี่ยมที่พระเพทราชาพระราชทานเจ้าพระยาสุรสงคราม กับตึกเจ้าพระยาคลังที่ป่าตะกั่วจึงว่ามีแต่เรือนไม้) แต่ชาวยุโรป จีน แขกมัวร์ หมายความว่าพวกนับถือศาสนามหมัด ชาวอาระเบียนคงจะเป็นชาติเปอร์เซียน (ไทยเรียกโคร่าน ตึกหลังหนึ่งอยู่ในวัดเสาธงทอง เมืองลพบุรี หนังสือเดิมเขียนบอกว่า ตึกคชสารนั้นที่จะผิด ด้วยตึกหลังนั้นเป็นที่พักราชทูตเปอร์เซียเดิมคงเรียกตึกโคร่าน แต่นานมาแปลกันไม่ออกก็หันลง

เป็นคชสาร) บ้านเรือนก่อเป็นตึกบ้าง แต่พวกญี่ปุ่นหากล่าวไม่ เห็นจะเป็นเรือนไม้ด้วยไม่เคยเห็นรากตึก บ้านเรือนตึกรามของชาวยุโรปซึ่งปรากฏในเวลานั้นว่า มีพวกโปรตุเกสวิลันดากับญี่ปุ่นอยู่ที่ริมแม่น้ำตำบลปากน้ำแม่เบี้ย ใต้ป้อมเพชร แต่คนฝรั่งเศสเกี่ยวข้องรับรัวงานราชการ เป็นชาติที่สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงโปรดปราน จึงทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทานพระราชานุญาต ให้สร้างวัดลงในที่ปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งยังมีซากติดต่อมาจนปัจจุบันนี้ พวกอังกฤษและชาติอื่นจะอยู่ที่ใดไม่ได้ความแต่เห็นว่าจะอยู่แถวเดียวกับพวกวิลันดากระมัง ถ้าจะคิดเทียบบ้านเรือนผู้คนพลเมืองแต่ก่อนกับเดียวนี้ ก็จะมีผิดกัน คือ แต่เดิมมีบ้านเรือนผู้คนอยู่ในจังหวัดพระนครมาก แต่แขวงนอกพระนคร บ้านเรือนและคนคงจะน้อย ในปัจจุบันนี้ในพระนครร้างเป็นป่า มีคนแต่ริมลำน้ำเห็นจะน้อยกว่าครั้งก่อน แต่ท้องที่อำเภอต่าง ๆ ผู้คนพลเมืองมากขึ้น คงจะแปลกกันแต่เท่านี้

ตอน ๖ ขุดวัง

รื้ออิฐกรุงเก่า

เมื่อกรุงเก่าร้างแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งเป็นปฐมบรมราชาธิราช ประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา จะทรงสร้างพระนครใหม่ (คือกรุงเทพมหานคร

เดียวนี้) โปรดให้รื้ออิฐกำแพงเมืองกรุงเก่า ไปใช้ในการสร้างกรุงเทพมหานคร เจ้าหน้าที่ผู้ถูกเกณฑ์คงจะไม่รื้อแต่เฉพาะกำแพงป้อมปราการ คงจะรื้อเอาอิฐปราสาทราชฐานตำหนักน้อยใหญ่ห้วยคลังลงไปหมดแต่ในครั้งนั้น และการที่โปรดให้รื้อป้อมกำแพงกรุงเก่าเสียนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงพระราชดำริเกรงไปว่า ถ้าทิ้งไว้ เกิดมีผีบุญเข้าไปทำบ้าแผลงฤทธิ์อยู่ในเมือง ก็จะต้องปราบปรามทำให้ต้องเสียชีวิตผู้คนและป่วยการเวลา ถ้ารื้อเอาออกเสีย ก็จะได้อิฐมาใช้เป็นประโยชน์ในการสร้างพระนคร ทุ่นจำนวนที่จะต้องทำใหม่ได้อีกมาก และถึงแม้จะมีข้าศึกศัตรูเกิดขึ้นก็ไม่ต้องมีความวิตก เพราะอาจปราบปรามได้ง่าย ด้วยปราศจากที่กำบังแล้ว และที่พระราชวังตั้งแต่นั้นมาก็คงจะไม่มีสิ่งอันใดเหลือ และคงจะเป็นแต่โคกแต่เนินอิฐหักกากปูนทั่วไปทั้งวัง นานมาก็เกิดหญ้าและต้นไม้งอกขึ้นแล้วเหี่ยวแห้งตายทับถมอยู่บนกองอิฐหักกากปูน เกิดเป็นมูลดินขึ้นข้างบนอีกชั้นหนึ่ง ราษฎรเห็นเป็นที่ว่างก็พากันไปปลูกต้นไม้ทำสวนปกครองเป็นเจ้าของ ขุดคูเป็นร่องทำรั้วกั้นกันตามเขตเจ้าของที่ ทำให้รากสถานที่ในพระราชวังย่อยยับทำลายลงไปอีก และยังซ้ำเมื่อรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องพระราชประสงค์แลงมาก่อพระปรางค์ใหญ่ที่วัดสระเกศ (คือบรมบรรพตเดียวนี้) ที่บางแห่งที่ก่อด้วยแลง ซึ่งยังเหลืออยู่สูงกว่าพื้นดินมาจากถูกรื้อในคราวแรก ก็ถูกขุดรื้ออีกครั้งหนึ่ง จึงเป็นอันที่จะเรียกได้ว่าเกือบสูญหมด

สร้างพระที่นั่งสรรเพชญ์

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระราชวังที่กรุงเก่าเคยเป็นที่ประทับของพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ควรจะให้มีที่ระลึกไว้ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าราชวรวงศ์เธอกรมขุนราชสีห์วิกรมเป็นแม่กอง เสด็จขึ้นไปทำปราสาทขนาดย่อม ก่อขึ้นบนโคกพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท และได้เสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงก่อพระฤกษ์ ที่ปราสาทใหม่ ทรงพระราชดำริว่า เมื่อแล้วเสร็จจะได้จารึกพระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินซึ่งเสวยราชสมบัติ ณ พระนครทวาราวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ ประดิษฐานไว้ในพระมหาปราสาท ให้เป็นที่เคารพแก่อาณาประชาราษฎรต่อไป แต่ปราสาทที่ก่อใหม่ยังหาทันสำเร็จไม่ ก็พอสิ้นรัชกาล

ขุดวัง

ครั้นมาในรัตนโกสินทร ศก ๑๒๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้าเหนือกระหม่อมว่า ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ เป็นปีที่ได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมาได้ ๔๐ พรรษา เสมอด้วยรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งยืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่น เป็นเหตุให้ทรงพระปีติเต็มพระราชหฤทัยที่จะทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ถวายสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์

ที่ ๒ กับสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาทุกพระองค์ จนถึงพระเจ้ากรุงธนบุรี และจะได้โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการพระราชพิธีรัชมงคลในพระราชวังโบราณกรุงเก่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยรับพระราชโองการใส่เกล้า ฯ แล้ว มีรับสั่งให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ ข้าหลวงเทศาภิบาล เป็นผู้ขุดพระราชวังให้ได้รูปลวดลายถึงระดับพื้นดินเดิม แล้วให้ปลูกพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทและสถานที่บางแห่งตามรูปรากของเก่า พระยาโบราณบุรานุรักษ์ จึงได้จัดนายงานคุมนักโทษเรือนจำมณฑลออกมาลงมือทำ ตั้งแต่วันที่ ๒๘ กันยายน รัตนโกสินทร ศก ๑๒๕ และพระยาโบราณเห็นว่า ที่จ่ายนักโทษเรือนจำมณฑลมาทำการในพระราชวัง เป็นทางไกลถึง ๘๐ เส้นเศษ เสียเวลาเดินไปมา ได้ทำการแต่น้อย จึงได้จัดสร้างกิ่งเรือนจำขึ้นที่ข้างจวนผู้รักษากรุงเดิม ตรงหน้าวัดธรรมิกราช ซึ่งอยู่ใกล้กับที่ทำงาน ส่วนตัวพระยาโบราณนั้น ได้มาตรวจสั่งการแล้วกลับไปมาเป็นเวลา และเห็นว่าการที่อยู่กับบ้านเรือน ซึ่งเป็นทางไกลกับที่ทำงาน จะมาตรวจชี้แจงสั่งการก็ได้แต่เวลา ที่เสร็จราชการที่ศาลาว่าการมณฑลแล้ว หรือเวลาเช้าก่อนไปนั่งทำการที่มณฑล ได้เวลาแต่น้อย ถ้าไปนอนประจำอยู่กับที่ทำงาน เช้าเย็นก็มีเวลาตรวจดูการ กลางวันก็มาสั่งราชการที่มณฑล ได้เวลาทั้ง ๒ ฝ่าย ประการหนึ่งนักโทษที่ยกเข้าไปอยู่ที่กิ่งเรือนจำก็เป็นที่เปลี่ยว ด้วยบริเวณเหล่านั้นเป็นป่า ตำรวจ

ภูธรกับผู้คุมซึ่งเป็นกองรักษาก็ไม่มีกี่คน ถ้ามีหัวหน้าข้าราชการไปอยู่ในที่นั้นด้วยก็จะทำให้การควบคุมแข็งแรง และงานจะเปลืองขึ้นอีกมาก จึงได้ไปปลูกเรือนที่พักเครื่องไม้ไผ่หลังคามุงจาก อยู่ในกำแพงพระราชวังด้านหน้าตรงหลังป้อมท่าคั่น มีหลวงสุพรรณเขตชโยคมพะทำมะรง กับหม่อมราชวงศ์เปรมพนักงานรักษาพระราชวังจันทร์เกษม นายจั่นผู้ช่วยพนักงานโยธาซึ่งเป็นนายด้านขุดวัง เข้าไปประจำอยู่ด้วย ที่พักหลังนี้ภายหลังสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนริศรานุวัติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงวัง เสด็จขึ้นมาทรงตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาท โปรดให้เรียกชื่อว่าโบราณศาลา

การขุดวังในชั้นแรกเป็นที่วิตกหนักใจ ของผู้อำนวยการด้วยพระราชวังที่กรุงเก่า ตั้งแต่รกร้างและอิฐหักกากปูนมูลดินทับถมมากว่าร้อยปีแล้ว ก็รู้กันได้แต่ว่า โคกนั้นเป็นพระที่นั่งองค์นั้นในบางองค์ แต่จะหาผู้รู้ว่า พระที่นั่งองค์ใดรูปลวดลายสัณฐานเป็นอย่างไร และมีอะไรต่อติดกับพระที่นั่งบ้าง ก็ไม่มีตัวที่จะชี้ ถ้าหากเขาขุดไปถูกของเก่าที่ยังเหลืออยู่เสียแม้แต่เล็กน้อย ก็จะหาหลักฐานต่อไปอีกไม่ได้ จะกลายเป็นโทษไปยิ่งกว่าที่ไม่ได้ขุด จึงได้ตั้งใจระวังตรวจค้น ด้วยเดชะพระบารมีปกเกล้าปกกระหม่อมจะขุดลงในที่ใด ก็ได้พบรากแนวกำแพงผนังและพื้นระดับดินเดิมสมความประสงค์ทุกแห่ง ที่ซึ่งได้ขุดแล้วคราวนี้ คือ:—

พระวิหารสมเด็จ ขุดรอบองค์ลึก ๒ ศอกเศษ จึงถึงพื้นเดิม พระที่นั่งองค์ข้างขวาพระวิหารสมเด็จ ต้องขุด ๒ ศอกคืบ จึงถึงพื้น และเห็นรูปพระที่นั่งข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ต้องขุด ๒ ศอกคืบ โรงช้างข้างพระวิหารสมเด็จขุดลึกแต่คืบเดียว โรงช้างข้างพระที่นั่งสรรเพชญ์ขุดลึกศอกกำ พระที่นั่งสรรเพชญ์มหาปราสาทต้องรื้อโครงอิฐที่กรมขุนราชสีห์ก่อขึ้นไว้บนโคก ซึ่งจวนจะพังแล้วนั้นลง และขุดลงไปอีก ๕ ศอกเศษ พระที่นั่งสุริยาศน์อำมรินทร์ ขุดชั้นบน ๓ ศอก ชั้นล่าง ๒ ศอกคืบ พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ศอกเศษ พระที่นั่งทรงปืน ๒ ศอกเศษ พระที่นั่งจักรวรรดิขุดบนโคกถึงพื้นหลังฐาน ๒ ศอกเศษ จากหลังฐานถึงพื้นดิน ๓ ศอกเศษ พระราชมนเทียรขุดบนโคกถึงพื้นบน ๒ ศอกคืบ จากพื้นบนถึงระดับพื้นดินศอกคืบ ช่องประตู และกำแพงวังชั้นในด้านหน้าและข้างเหนือข้างใต้ ๓ ศอกเศษ กำแพงวังชั้นนอกด้านหน้า ๒ ศอก ฐานสี่เหลี่ยมซึ่งเป็นที่ขังน้ำข้างสระล้อมพระที่นั่งบรรยงก์ ๕ ศอกเศษ และลานที่ว่างบางแห่งที่เป็นโคกสูง ก็ต้องขุดออกตั้งแต่คืบ ๑ ถึง ๒ ศอก และได้ถมร่องคูซึ่งราษฎรขุดคั่นเป็นคันเขตสวนก็หลายคู อิฐหักกากปูนและดินที่ขุดจากพระราชวังในแปลงนี้ ได้เอาไปถมที่ชายตลิ่งริมน้ำ ตั้งแต่หน้าวัดธรรมิกราชถึงหลังวัดใหม่สูงตั้งแต่ ๓ ศอกถึง ๕ ศอกเศษ กว้างตั้งแต่ ๑๐ วา ถึง ๑๘ วา ยาว ๑๑ เส้น กว้างแต่ ๓ วา ถึง ๖ วา สูง ๔ ศอก ถึง ๕ ศอกเศษ ยาว ๕ เส้น

วังที่จมอยู่นี้เดิมมีบางคนคิดว่า เป็นด้วยดินงอกสูงขึ้น แต่ความจริงวังจมอยู่ในกองอิฐหักกากปูนที่รื้อทิ้งไว้ ซึ่งไม่ต้องการแล้ว มีดินดอนขึ้นแต่เล็กน้อย ถ้าจะประมาณถัวกันทั้งวัง อย่างมากใน ๑๓๙ ปีนี้ ที่ดินจะดอนขึ้นก็ไม่ถึงคืบ

ร.พ. มหามกุฏราชวิทยาลัย หน้าวัดบวรนิเวศวิหาร จังหวัดพระนคร
นายพินิจ อู่สำราญ ผู้พิมพ์โฆษณา ๑๕/๑๐/๒๕๐๓